
3•94

*ROMANO
DŽANIBEN*

ČASOPIS
ROMISTICKÝCH
STUDIÍ

OBSAH

<i>Margita Lakatošová</i> Některé zvyklosti olašských Romů	2
<i>Ján Riga, Agnes Horváthová</i> Boli sme nespoľahliví	14
<i>Čtibor Nečas</i> Neznámý podnět	16
Phure Roma leperen .. (Staří Romové vzpomínají..)	19
<i>Norbert Boretzky</i> Zu den Ausdrücken für Notwendigkeit in den Romani-Dialekten	23
<i>Norbert Boretzky</i> Výrazy nutnosti v romských dialektch (Abstrakt)	32
<i>Svetislav Kostić</i> Participium necessitatis (Participium futuri passivi) neboli gerundivum v hindštině a výrazy nutnosti v romštině	35
<i>Claude a Marie - José Carretovi</i> Fotoreportáž z Klenovce	41
<i>Ilona Lacková</i> Gadžikane kirve Bara Šarošate (Selští kmotři ve Velkém Šariši)	53
<i>Milena Hübschmannová</i> Poznámky ke knize Jiřiny van Leeuwen-Turnovcové	55
RECENZE A ANOTACE	59
OHLASY	69

Margita LAKATOŠOVÁ

NĚKTERÉ ZVYKLOSTI OLAŠSKÝCH ROMŮ

V odborných časopisech není zvykem zveřejňovat středoškolské elaboráty. U textu Margity Lakatošové jsme učinili výjimku. Ve své maturitní práci, kterou otiskujeme v poněkud zkrácené podobě, přináší totiž o životě a o kultuře olašských Romů informace, s jakými jsme se v české a slovenské romistické literatuře dosud nesetkali. Jsou to informace zcela autentické - autorka hovoří o zvyklostech vlastní komunity.

Margitě Lakatošové je 23 let. S úspěchem absolvovala gymnázium - snad jako jediná dívka z rodu olašských Romů. Dvouletou sociálně právní přípravu zakončila rovněž maturitou a k té předložila uvedenou práci.

Nyní pracuje Margita na odboru sociálních služeb v Praze 3. Nastoupila sem hned po ukončení druhé střední školy. Podle jejích slov ji práce sociální pracovníce baví, protože se cítí potřebná lidem.

Několik záběrů Margity při službě v úřadě i při návštěvách klientů pořídili manželé Carretovi.

Olašští Romové se dělí na několik rodů, z nichž každý má mezi ostatními určitou pověst.

BOUGEŠŤI - jsou nejváženější. Z tohoto rodu pocházejí mužové, kteří usedají do čela „cikánského soudu“ - *krísi*. Jsou to chytrí lidé, umějí vystupovat ve společnosti.

LOULEŠŤI - je mezi nimi mnoho zpěváků a tanečníků. Nenechají si od nikoho nic líbit.

PENKOŠŤI - žijí ze dne na den. Nemyslí na budoucnost.

BEJÁŠA - pocházejí ze Švédska, mají obchodní talent a dobře zpívají.

Olašští Romové k nám přišli z území dnešního Rumunska, z Valašska a Moldavie. Tato knížectví se v ro-

ce 1861 spojila a vzniklo tak Rumunské království. Název olašští je odvozen od Valachie. Tradičně se živili koňským handlířstvím, čištěním peří a ženy věštěním z ruky. U nás velká část z nich až do zákazu v roce 1959 kočovala. Jazykem olašských Romů se můžete domluvit všude na světě. Na rozdíl od některých jiných skupin Romů si zachovávají svou řeč a udržují své zvyky. Jsou velmi uzavření a nenechají mezi sebe proniknout cizího člověka.

Postavení ženy a muže

Žena byla a je vychovávána tak, aby se dokázala postarat o rodinu. Už ve dvanácti letech umí vařit a pečuje o mladší sourozence. Povinností ženy

je starat se o domácnost, o výchovu dětí a poslouchat muže. Musí umět obstarat peníze, a to jakýmkoliv způsobem. Proto se olašské ženy dopouštějí krádeží. V posledních letech se ale situace mění. Dnes opovrhují komunita i mužem, pokud se nedokáže postarat o rodinu.

Od muže se očekává lhostivost. Olašští muži nepracují, neboť je to pro ně ponižující. Říkají si: „Máme přece na víc!“ Muži i ženy mají obchodní talent a živí se často obchodem. Fyzická práce - *búř* - je pro ně ponížením, podobně jako pro Romy živící se hudbou a tancem. Naopak skupiny, které se živí řemeslem nebo manuální prací, přikládají fyzické práci vysokou hodnotu.

Žena je vychovávána k tomu, aby byla svému manželovi věrná. Jsou však případy, kdy i tato výchova selže. Je-li muž nevěrný, muž ji může, ale nemusí opustit. V obou případech ji však zmlátí, ostříhá jí vlasy a vezme jí vše, co ji zdobí (zlaté šperky). Tím je potupena před ostatními.

S mužskou nevěrou je tomu jinak. Má-li muž poměr s Češkou, nic se neděje, pouze vznikne rozepře mezi manželi. Horší je, je-li ženě nevěrný s olašskou Romkou. Manželka jeho milenku zmátí, ostříhá jí vlasy (ne všechny, část jí ponechá), roztrhne na ní oblečení a udělá jí znamení na obličeji. Přitom jí spílá a proklíná ji. Ostatní se do toho nevměšují, nechávají dění volný průběh. Nevěru nikdy neutajíte, vždy vyjde najevo. A nevěrnou ženu nikdo nechce, protože si říká: „Když nebyla věrná jemu, tak mně bude věrná?“

V olašských rodinách velice záleží na muži. Jaký je muž, taková je celá rodina. On je hlava rodiny a vede ji. Jestliže jeho žena udělá nějakou chybu ve vztahu k jiným Romům, nese odpovědnost on. Není-li vdaná, pak její rodiče.

Křtiny - *kerekčigo*

Narození dítěte je v olašských rodinách velká událost. Ještě před narozením dítěte se rodiče domluví, kdo by mohl být kmotr a kmotra. V okamžiku, kdy jsou rozhodnutí, jedou za nimi. Pozvou je do restaurace či hotelu a zeptají se jich, zda by se nechtěli stát kmotry jejich dítěti. Pokud souhlasí, tak je „třetí člověk“ polije vínem - *tejle šoren le* - a to tak, že se hlavy rodičů a kmotrů vzájemně dotýkají. Potom jim poblahopřeje a společně to oslaví. Domluví se, že jakmile se dítě narodí, půjdou je do kostela pokřtít.

Na dni křtu se domlouvají s panem farářem, až když se dítě narodí. V ten den se sjede příbuzenstvo a kmotr s kmotrou mu dají jméno. Je-li to holka, dostane romské jméno po kmotře, pokud se narodí kluk, pojmenují ho po kmotrovi. U nás je zvykem mít dvě jména. To české je pouze pro úřady.

Po návratu z kostela se oslavuje narození dítěte odděleně, ženská a mužská společnost se baví každá zvlášť. Zpívají, tancují, vypravují si zážitky, pijí a jedí. Vždy, když pozvedají sklenice, přejí vše nejlepší dítěti. Matka po dobu šestinedělí nic nedělá, pouze se stará o dítě. Ani v době, kdy se oslavuje narození dítěte, nepřipravuje občerstvení pro hosty. Tuto roli přebírá její kmotra, která také oslavu financuje.

Svatba - *bijav*

Jedna z životních moudrostí Romů je například tato: „Posaď svou dceru na židli, a pokud se její nohy dotýkají země, je už zralá na vdávání.“

Romské děti daleko dříve dospívají než české, což je i důvod, proč spolu začínají Romové žít už v šestnácti, sedmnácti letech. Dívky si musejí brát za manžele muže, které jim vybrali otcové.

Nevdávají se ve jménu romantické lásky, aby byly šťastné, poslouchají jen příkaz svého společenství. Jejich prostřednictvím se spojují dvě rodiny. Co to znamená?

Jak už jsem uvedla, dělíme se na různé rody. Ještě asi před čtyřmi pěti lety neexistovalo, aby si chlapec z rodu Bougešťů vzal dívku z rodu Penkošťů a naopak. Dnes se to mění. Dříve chtěli, aby byl zachován rod (odvozuje se po matce), ale dnes záleží na tom, kolik kdo má peněz, aby mohl zaplatit za nevěstu - *bóri*.

Proč se romské dívky prodávají? Je to vlastně mzda, vyplácená rodičům dívky za to, že ji vychovali. Někdy je to velká částka, jindy ne, záleží, z kterého rodu pochází, co umí, a přihlíží se i na vzhled.

Existují čtyři možnosti, jak získat nevěstu. Buď se rodiče domluví na svatbě i penězích, nebo jenom na penězích, nebo pouze na svatbě, anebo se uskuteční únos.

Jestliže rodiče obou souhlasí, aby jejich děti spolu uzavřely manželství, tak je někdo třetí, koho požádá strana snoubence, polije vínem. Děje se to opět tak, že se hlavy dvou budoucích tchýní vzájemně dotýkají. Stejně to probíhá u budoucích tchánů. Tím se dá najevo, že dívka už není volná, že je zadaná, a nikdo na ni nesmí položit ruku. Poté se domluví, kdy a za jakých podmínek bude svatba. Jestliže se dohodnou, „třetí člověk“ přistoupí k otci dívky a obřadně se zeptá, zda tam vyvolená dívka bydlí. Aby otec řekl „ano“, musí „třetí člověk“ položit na stůl větší obnos peněz. Je to tzv. *mangaimo*. A pak už začíná svatební veselí. Zpívá se, tancuje, vypravuje se, pije a jí. Podle romského zvyku zůstává nevěsta vždy u rodičů svého muže. Pokud se dostane do sporu s tchýní, muž se nepostaví na stranu

své ženy, ale bude stát při své matce. Výjimky však existují.

Pokud rodiče sňatku nepřejí a dívka je svolná, chlapec dívku unese. Přivede ji domů nebo ke svým příbuzným, a pak začíná vyjednávání mezi rodiči. Opět záleží, o jakou rodinu se jedná, protože na rodinu chlapce mohou být uvaleny sankce.

V případě, že se nemohou domluvit, svolá se soud - *krísi*, který zasedá na podnět kterékoli strany, která soud zaplatí. Poslední slovo *krísi* je pro obě strany zákonem a všichni se mu musí podrobit. Soud může zasedat i tehdy, je-li člověk nebo celá rodina obžalována pro finanční problémy nebo - a to je ještě horší - pro cizoložství. Proces je veřejný a klid, který na něm vládne, kontrastuje s rušným každodenním životem komunity. Řešení problému se může protáhnout i na několik dní. Nejhorším trestem je vyhoštění ze společenství - *prasimo*.

Pohřeb - *prachomo*

Když je někdo nemocný, každý z rodiny se mu věnuje. Pokud je v nemocnici, je etickou povinností, aby jej příbuzní navštěvovali. Nemocného muže musí v první řadě navštěvovat manželka. Děti jsou vychovávány k úctě ke stáří a snaží se, aby byly s otcem co nejčastěji. Trvá-li nemoc déle, sezvou se i vzdálenější příbuzní z jiných měst. O nemoci se nehovoří, všichni se snaží udržet nemocného v dobré náladě, nepřipustit, aby se zaobíral tíživými myšlenkami.

A když nastane to, čeho se každý nejvíce obává, ostříhá si žena vlasy nakrátko, čímž dává najevo úctu k zemřelému. To platí i pro dcery zesnulého. Na znamení smutku se stříhají i jeho sestry, ale pro ně to už není závazné. Žena a dcery si musí koupit černé oblečení,

které nosí jeden rok. Během této doby se žádná z nich nelíčí ani si nebarví vlasy.

Pokud je někdo z pozůstalých nemocný, černé šaty nenosí, protože černá barva v sobě soustřeďuje smutek. Je to zátěž, která by mohla vést k zhoršení jeho zdravotního stavu.

Jestliže zemře žena, nosí její nejbližší mužští příbuzní rok černou košili. Po celý rok nesmějí příbuzní zemřelého chodit na svatby, zábavy a křtiny. Mohou se účastnit pohřebních hostin, ale nesmějí na nich požívat alkohol. Ani doma si nesmějí nalít. Rodina by se neměla dívat na televizi a poslouchat rádio či magnetofon, opět po dobu jednoho roku.

Z bytu zemřelého se odstraní křiklavě barevné, zejména červené dekorace (např. závěsy na oknech). Naopak rakev se potahuje červenou látkou, kobercem. Do rakve se dává alkohol, cigarety, peníze a svaté obrázky. Zemřelý je oblečen do zcela nových šatů a je ozdoben zlatými šperky. Dělá se to proto, aby bylo na druhém světě vidět, že byl

bohatý, že v tomto světě něco dokázal. Nekupuje se nikdy černá rakev, nýbrž světlá a kvalitní. Hrob je vybetonován, vydlážděn a ozdoben barevnou látkou. Pokud je mrtvý v márnici, snaží se příbuzní, aby byl těsně před pohřbem přivezen domů, aby jeho tělo bylo vypraveno na poslední cestu z domova.

Pohřeb financuje nejbližší rodina, ale složitou organizaci zajišťuje jiný příbuzný, kterého tím rodina pověří. Po rozslání smutečních telegramů se ještě téhož dne sjedou všichni příbuzní, aby mohli bdít u mrtvého. Bdění u mrtvého - *verrastáši* - trvá od chvíle smrti až do uložení zemřelého do hrobu. Příbuzní společně bdí od setmění až do rozbřesku. Smuteční hosté pijí alkohol (nejbližší rodina nesmí), vyprávějí se pohádky, veselé i smutné historky a zpívá se nebožtíkovi. Ve dne hosté buď spí, nebo se jdou najíst někam mimo dům. V domě zemřelého se jídlo nesmí objevit. Nejbližší rodina po celou dobu *verrastáši* drží půst. Povoleno je pouze pít vodu.

Olašští Romové jsou zásadně proti pitvám!

Oblékání, líčení a šperky, úprava vlasů

Oblečení: Specifickým prvkem romského oblečení byl dříve romský kroj tzv. *želika gada*. Byl hodně barevný a šil se ručně z pravého kašmíru. Vyjadřoval romský svět, převládala na něm červená barva, barva radosti a tepla. Takové kroje nosila ještě generace mojí babičky asi do padesátých let tohoto století. Pak se začali olašští Romové přizpůsobovat stylu oblékání ostatních obyvatel, i když některé charakteristické rysy oblečení, jako např. barevnost, si uchovali. V současné době platí norma, že Rom nebo Romka, kteří se neumějí obléct tak, aby vše ladilo, nemají vkus. Všichni dbají na to, aby chodili elegantně oblečení a aby na sobě měli drahé, kvalitní věci. Dívky nesmějí nosit krátké sukně a kalhoty, neboť je to ohavné. Muži nosí košile, kvalitní kalhoty a mají rádi kožené bundy. Každý starší chlap má hůl, často ozdobenou mincemi, a klobouk, který je symbolem autority a moci.

Líčení a šperky: Aby vynikl oděv, musí být doplněn šperkem, aby vynikla žena, musí být nalíčena. U olašských Romů se mohou líčit pouze vdané ženy. Pokud by se začala líčit svobodná dívka, dávala by tím svému okolí najevo, že čeká na to, aby si jí někdo všiml a mohl si ji vzít za manželku.

Olašští Romové nosí velice rádi zlaté šperky - *láncura* (řetízky), *angrusfa* (prsteny), *zlága* (náušnice), *perecura* (náramky), *galbi* (dukáty). Podobně jako i jiné kočovné národy nemohli olašští Romové investovat svůj majetek do nepřenositelných věcí, a tak své jmění ukládali do zlata, které mohli svázat do uzlíčku a putovat s ním světem. Zlato má však i svou symboliku. Rom věří, že zlaté šperky, které má na sobě, jej uchrání od nemoci. Čím více zlata má

Rom na sobě, tím jasněji dává najevo ostatním Romům, že je chytrý a že se dokáže postarat o svoji rodinu. Tímto způsobem se z něho může stát vážený člověk, i když nemá nic v hlavě. Jedno novodobé romské přísloví říká: *Ťo nípo andi posoti* (Svoji rodinu máš v kapse): Podle toho, kolik peněz máš, bude tě mít ráda i tvoje rodina. Musím zdůraznit, že se jedná o nový jev. U starší generace toto nebylo. Rom by pro Roma udělal všechno, dal by mu i svoji poslední košili.

Zlaté šperky si Romové nechávají dělat na zakázku podle svého přání. Většinou se jedná o prsteny velkých rozměrů, pánské i dámské, o velké řetízky s dukáty a o široké náramky. Náušnice jsou zhotoveny z dukátů a mají orientální prvky. Po umělecké stránce jsou to krásné věci.

Vlasy: Dívka si musí nechat dlouhé vlasy, nesmí si je stříhat, protože vlasy se podle zvyku olašských Romů stříhají jen tehdy, zemře-li někdo v rodině, nebo nevěrné ženě. Ženy si rády odbarvují vlasy na blond nebo na mahagon. Člověk vždy touží po tom, co nemá.

Postoj k ženě, která si ostříhá vlasy, vyjadřuje tato tradiční *khelimaski dīli* (taneční píseň).

Me tut či kamav	Nechci tě
mange aba či trobus	už mi nejsi k ničemu
tele šindan če balora	ostříhala sis vlasy
mange aba či trobus	už mi nejsi k ničemu

Bydlení a strava

Obydlí: Způsob života olašských Romů doznal velkých změn. Původně žili ve vozech s plachtami, ještě nedávno v maringotkách. Dnes bydlí v domech, ale i zde dodržují způsob života jako jejich předkové. Rodina (velkorodina) žije ve společné domácnosti. Přes den se všichni zdržují v jedné místnosti, ostatní pokoje jsou vyhrazeny k spánku.

Obývací má reprezentační funkci, je co nejlépe zařízen. Na stěnách visí svaté obrázky a celý byt vyniká barevností.

Strava: Nejoblíbenější potravou je maso. K masitým pokrmům se podávají nejčastěji těstoviny, brambory nebo rýže. Podle možnosti se přidává zelenina a ostrá koření. Nejoblíbenějším jídlem je *perkelto* (ostrý guláš). Mezi sváteční jídla patří: pečená husa, kachna nebo slepice, šunka, zelí, rýže, závin s tvarohovou nebo ořechovou náplní, řízky s bramborovým salátem a *bokoli* (chléb, který se připravuje z hrubé mouky, špetky soli a škvarků). Tato jídla se podávají o svátcích či slavnostech spolu s ovocem a alkoholem. (Specialitou je svažené víno ředěné vodou, do kterého se přidává skořice, hřebíček, rozinky a podle potřeby i cukr.) Při vaření se

musí dbát na čistotu. Staré ženy mají při vaření na hlavě šátek.

Lidová slovesnost

Pohádky - paramiča: Při častých večerních besedách za účasti příbuzných se vzpomíná na doby minulé, rozebírají se společné problémy a vyprávějí se pohádky. V dnešní době ovšem už jenom při slavnostních příležitostech. Pohádky mají společné to, že mají dobrý konec. Svět se v nich dělí pouze na Romy a gádže. A Romové v nich díky své chytrosti vítězí. Moudrost a vtip vítězí i v krátkých historkách - *cikne vorbi*, o nichž každý vypravěč tvrdí, že se docela jistě staly. Pro názornost uvedu jednu v originále a v českém překladu.

Šaj phenav inke tuke ek cikni
vorba ketsavi, taj te na phenel khonik
khanči. Akánik phenou tuke prípado,
savo sas bistošo, savo sas rendešo,
čáces pecisajlas andej Rom. Sar vari-
kana, kana sas but grast, taj kana me
simas terno šávo, sas kodo, hoď ávri
mukenas le grasten te thújon.

Taj po hajnalo žanas le Rom pa-
la grast, hoj te na dikhen le e gáže,
hoď xále le heri lenge taj dīva. De vari-
sar pecisajlas, o grast gejlās palaj
mašina taj šingerdas les o vonato.
Murdárdas les. Akánik, sar murdár-
das les, pejle khote e Rom. Pale Rom
sas hírešo, kaske grastes murdárdas
o vonato. Vou kamelas akánik te po-
tin les sagodi Rom, sagodižéne. De
sas khote pale jekh Rom, savo lás pe-
ske kado mas anda murdáro grast,
šindas peske, taj pekle les, taj xále ki-
rades. Kana kirade xále, taj gejletar
sako mindejfeléj. Taj le Rom vazdine
krísi, hoď te keren i krísi po kado, te
potij kodo, ko xálas e murdárdes

Mohu ti vyprávět ještě jednu ta-
kovou krátkou historku - ale nikdo ať
mi do toho nemluví! Povím ti případ,
který se skutečně a opravdově mezi
Romy přihodil. Kdysi, když bylo dost
koní a já byl ještě chlapec, došlo
k tomu, že (Romové) vypustili koně,
aby se dosyta napásli (dosl.: aby
ztloustli).

Ráno šli Romové pro koně, aby
je neviděli gádžové, že jim spásli
trávu a obilí. A nějak se stalo, že
kůň spadl pod vlak a vlak ho roz-
trhal. Zabil ho. A jak ho zabil, přišli
tam Romové. Rom, kterému kůň pat-
řil, byl slavný. Chtěl, aby mu všichni
Romové za koně zaplatili. Byl tam
totiž také Rom, který si z toho zabi-
tého koně vzal maso - upekli je
a snědli vařené. Když ho uvařili
a snědli, rozešli se každý bůhvíkam.
Ale Romové dali svolat kris, že bu-
dou soudit toho, co snědl zabitého
koně, aby zaplatil. A všichni, všech
sto Romů říká, aby ten, co koně

grastes. Sa phenen le Rom šelžejne, te potij vou, ká xálas e grastes. Ale jek Rom kadej, Tátoš bušolas, vorta žanas atunči e čóki, taj phendas lenge: „Aven tejle, potinen vi tume, ke vi tume xálan andaj murdálo grast!“ Taj ášaḏon kakala Rom sa, hoḏ še bužanglo sas o Tátoš. Hoḏ vi le čóki xále, de čáčo sas, na? Taj ká vou šindas peske falato, mangelas louve lestar andaj hamišágo! Taj presvedčindas le, lesko sas o čačimo, či potindas khanči. Čáčimoj tu Tátoš!

snědl, zaplatil. Ale byl tam taky jeden Rom, jmenoval se Tátoš. Právě letěly kolem vrány a on jim povídá: „Pojďte dolů, zaplaťte taky, protože vy jste taky žraly toho zdechlého koně!“ Všichni Romové se diví, jaký je ten Tátoš chytrý. Vrány taky žraly, není to snad pravda? A že on (tamten Rom) si uřízl kus, chtěli na něm hned z hamižnosti peníze. A on (Tátoš) je přesvědčil, že má pravdu, a tak (tamten Rom) neplatil nic. Máš pravdu Tátoši!

Písně - díla: Olašské písničky mají osobitější melodiku než písně usedlých Romů. Olašští Romové si zpívají sami pro sebe, zatímco usedlí Rumungri se živili hudbou a museli se podřizovat vkusu gádžů. Olašské písně se dělí na *louke díla* (pomalé písně) a *khelimaske díla* (taneční písně).

De ma Dejvla, so mangav,
so tutar me ruḏinav.
Či mangav but.
Jekh vurdon duje grastenca,
jekh vurdon duje grastenca,
jekha romňa duje šávenca,
le šáven t'aven šukár,
sar i rúža andaj bár.

Dej mi Bože, co po tobě žádám,
o co tě prosím.
Nechci po tobě mnoho.
Jeden vůz se dvěma koňmi,
jeden vůz se dvěma koňmi,
jednu ženu se dvěma syny,
a ti synové, aby byli krásní
jako růže v zahradě.

Foto: C. Carret

Hádanky: K romské slovesné tvorbě patří i hádanky. Ve volném čase se jimi Romové rádi baví.

Khére'j, taj naj les ánav.

(Šavouro ande la dajako per)

Je to doma, ale nemá to jméno.

(Dítě v maminčině břiše)

So kerel o šavouro, kana kerdol?

(Šúšárel o than ávre šavoureske ande la dajako per)

Co dělá dítě, když se narodí?

(Uvolňuje místo druhému dítěti v maminčině břiše)

Štár phrala taj jekh kolopo - so'j kodo?

(Mesáli)

Čtyři bratři a jeden klobouk. Co to je?

(Stúl)

So si tela i šapka?

(Tuňáriko)

Co je pod čepicí?

(Tma)

Náboženství, víra v posmrtný život, sny, přísahy

Olašští Romové věří v jednoho Boha. Každý, i malé dítě, vám odpoví, že existuje Bůh. Cítí to. Obřady je však nezajímají, pro ně je důležitý vnitřní vztah k Bohu. Proto mají někteří doma malý oltář, nachází se většinou v obývacím pokoji. Věřící v posmrtný život, v to, že zemřelí žijí podobným způsobem jako živí, ale jsou neviditelní. Přicházejí do snů, aby živé upozornili na něco důležitého.

Symbolice snů přikládají Romové veliký význam. Když se člověku zdá o jídle, věří, že bude nemocný, když vidí ve snu auto, přijde mu dopis, když vidí hospodu, bude plakat, a když uvidí ve snu chléb, čeká ho vězení.

Pokud Rom Romovi nevěří, může ho vyzvat k přísaze na *káli krejtinca* (černé zástěře). Každý se toho bojí, neboť ten, kdo křivě přísahá, zemře.

Výchova a vzdělání.

Děti v olašských rodinách jsou vychovávány úplně jiným způsobem nežli cepováním - „to smíš, to nesmíš“, jak je tomu v rodinách českých. Dítě se učí tím, že se plně účastní společenského dění v komunitě a napodobuje starší. Přitom si je ovšem vědomo, jaké chování je vhodné pro jeho věk. Například můj synovec, když jde na návštěvu k příbuzným, nezačne sám od sebe jíst, ale čeká na pokyn maminky nebo babičky (je mu pět let a nikdo ho to neučil).

Od nejútlejšího věku je dítě vychováváno velice tolerantně svými prarodiči - *láša vorbasa* (dobrým slovem).

Děti jsou už od malička vedeny ke krádežím. Má to své historické důvody. Romové neměli z čeho žít, a proto z existenčních důvodů kradli, avšak pouze jídlo. Postupně se umění krást stalo hodnotou samo o sobě. Okrade-li Rom Roma, je to trestuhodný přečin a *vazden krísi* (je svolán soud), aby odsoudil viníka.

V pubertě přebírá výchovu otec a je přísnější. Dívka nesmí hovořit s chlapcem, protože okolí to bere jako projev koketérie. Smí jít na zábavu pouze v doprovodu svého bratra nebo svého budoucího manžela. Chlapců se toto pravidlo netýká.

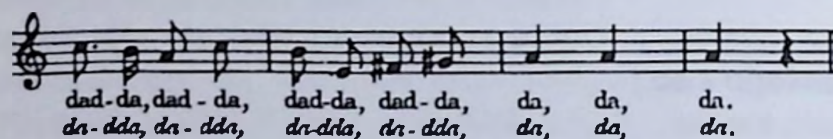
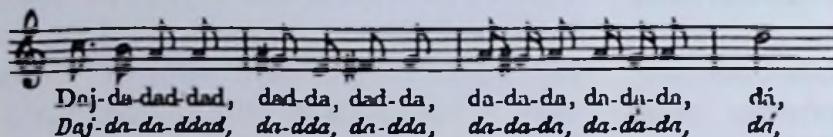
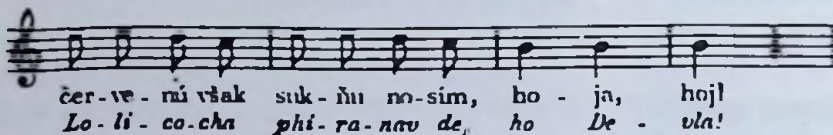
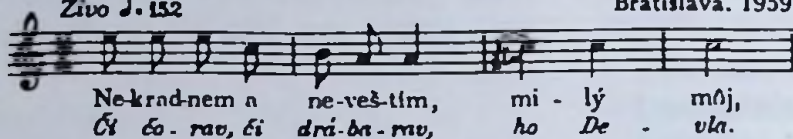
S výchovou také souvisí volný čas, který Romové využívají k tomu, aby si mohli zahrát na automatech. To směli donedávna jen muži, ale dnes mohou hrát hazardní hry i ženy, záleží na mužovi a na penězích. Souvisí to s dnešní dobou. Dříve, když nebyly auto-

NEKRADNEM A NEVEŠTÍM

Či čorav, či drábarav

Živo J. 152

„Olašská“
Bratislava. 1959

Pozn.: Do tance sa tleska, vždy na druhú slabiku v takte. Pieseň sa opakuje bez prerušenia veľarary.

Olašská píseň převzatá
ze Sbírký B. Valašana:
Cigánské spevy a tance
(viz anotace)

maty, Romové se častěji navštěvovali a bavili se vyprávěním a písněmi, což se děje i dnes, ale ne v tak velkém rozsahu jako předtím. Scházejí se většinou v hotelích, na náměstí či v parku, ale i doma. Za horkých letních dnů si mohou jít zaplavat pouze muži. Dívky a ženy nikoliv, neboť tím by mohly svědět okolní muže. Romové se rádi dívají na pohádky a na akční a historické filmy.

„Gádžovskému“, to je školnímu vzdělání, nepřipisují olašští Romové velkou hodnotu. To neznamená, že Romové si nepřejí být moudří a že rodičům je jedno, zda jsou jejich děti hloupé či nikoliv. Moudrost je v romské komunitě tradičně vysoce ceněna, avšak moudrost jinak získávaná a jinak projevovaná, nežli to, co „gážové“ nazývají vzděláním nebo vzdělaností. Moudrost se v romské komunitě předává prostřednictvím vyprávění o zkušenostech starších, formou příběhu, pohádky, mýtu, přísloví anebo hádanky. Školní, „gážovká“ vzdělanost, stojí na hodnotovém že-

bříčku u olašských Romů hluboko pod touhou získat co nejvíc peněz. Romové jsou, ve snaze vyrovnat se po vnější stránce co nejrychleji „gážům“ orientováni hmotně. I když většina z nich neumí číst a psát, umějí perfektně počítat peníze.

Škola jim nevychází vstříc: Nerepektuje jejich jazyk, kulturu a sociální odlišnost. Rodiče například nemohou pomáhat svým dětem při školní přípravě, protože to sami nezvládají. A i když mají základní školu, získané vědomosti zapomněli a stali se pologramotnými. Jednou z nejvážnějších příčin, proč jsou romské děti ve škole pozadu, je odlišnost vyučovacího jazyka od jejich mateřštiny. Současná škola, ačkoliv se hlásí k odkazu Komenského, který proslavoval výuku v mateřském jazyce, nebere v potaz, že olašské děti často přicházejí do škol, aniž by uměly česky. V nejlepším případě znají několik set českých výrazů, které jim zdaleka nestačí k tomu, aby porozuměly vyučované látce.

Vztahy k majoritnímu obyvatelstvu

Jak na straně Romů, tak i na straně „gážů“ existuje velká vzájemná nedůvěra. Z čeho pramení? Hlavní důvod vidím v neinformovanosti. Romové se za-

tím stále setkávali pouze s neochotou, neporozuměním, pohrdáním, ponižováním a pronásledováním. Jsou přesvědčeni, že svět „gážů“ je daleko horší než ten jejich.

KO SIM

(KDO JSEM)

Muro čechicko ánav'i Margita Lakatošová taj románo Ribizla. Kerďilem ando krečunosko šon taj sim bištajtrínengi. Me sim andaj Bougešti. Andaj kado nípo si maj gođerava Rom. Muri dej anda Bougešti. Lako bratranco'i prezidento ande intregi Rom. Kana varisoske bájura'j maškar amende, vouj řeši, vouj šaj phenel, kas n'ás čáčo, vouj šaj phenel, že kado nípo poťinela varisoske louve, ká kerlas e ávrenge variso. Vaj kana či žánel variko, so te kerel, vouj del kecavi goudī e ávrenge.

Kerďilem ando Čecho, ande Vrchlaba. Khote sas ame kher. Kado kher kerdas muro dad mura dejasa. Muri dej sas amenca khére taj o dad kerelas búti, mej gejas ando dúchodo. Phírelas andi vápenka taj kerelas ráti vi dějse, te šaj avel ame louve.

Ame sam štár šeja. I jekh maj phúri siťilas boltoškiňake, taj ávera duj pheňa ferri základka. Mure maj phure duj pheňa line penge romes taj si le šavoura.

De cigňatur simas áver. Pinžárós vi románo trájo taj vi gažikáno. Taj má či kamós te trajinav sar e Rom: te čórav, te phírav meláles taj te lav mange romes, saves či kamós. Sas ma but pajtáša maškar gáže. No kodola n'ás čorre manuša. Voun sas andaj lášes nípos. Šoha n'ás ma problemura. Taj kana gejlem ando gimnazium, khote puškerenas mandar, sar ame trajinas. Taj azíte me kezdindem te gindosajvav maj but paj Rom.

Kamós te siťuvav psychologija, no či line ma. Taj gejlem pi socijálná právná škola andi Praha. Taj khote me paťandem le Dévleske. Že vouj trají vi ađejs, přestože me či dikhav les. Me či paťandem e katolikonge, či masunenge (evangelikonge), no Pánu Ježíšoske. Že vouj múlas anda ma, te na pecisajvol mange variso. Me musaj te paťav, so skirí pe ande i Biblija. Me kezdindem te paťav, kana sas ma biš berš. Anda kodo me gindosajvós, že te avla ma i škola, sa avla kado. No dikhlem, že či kado naj sa. A pal má n'ás i škola, taj sás o pajtáša, taj kado n'ás pale mange dosta. Taj kezdindem te phírav ande e dīvadlura taj ande e vístavi. Kado sa sas mange lášo, no pá'k (pal jekh) cerra n'ás kado mange khanči. Taj jekhvar gejlem andi Karvína ká muri dej kindas kher pala muro dadesko prachomo. Taj andi mašina reslem jekha rakla anda i Praha, so pinžárós la. Dikhlas, že si ma varisosko problémo. Man sas toťiž čorres ávriskirime o jedo pi mašina. Taj vorta atunči n'ás ma či soske louve, feri deš koruni. Taj vouj taj lake pajtáša dine ma unžule. Má či brigínós, má simas vójaki. Taj voun kezdinde te vorbin manca pa e Dévlouro. No

me či kamós pa kado či te šunav. No aver d'és me žanós, že me si te žav ande lengo shromáždění, te šaj kerav lenge vója. Taj me bešós khoté taj šunós, so vorbin. Taj avilem khére taj kamós te žanav, kas si čačimo. Taj kezďindem te ruďinav ká o Dél taj phuterdem mange i Biblija. Taj me mind'ar žanós, že kado', so me rodav. No me či rodós e Devles, vouj rodelas man.

Atunči me kerav búti sar kurátorka pi Praha trin. Kadi búti me skirindem paj (pa e) Rom, azír te šaj pinžáren vi ávera románo trajo. But gáže či žanen e Romen, či dikhen ande e Romengo jílo, či haťáren e Romenge, chojajven per le, či kamen le. Vi e Rom chojajven pe gáže. Te maj but ame pinžárasas jekh ávres, atunči jekh ávres maj but kamasas.

Ta žutij ame o Dél, te šaj kamas jekh ávres!

Redakce zachovala pravopis, jakého užila autorka.

Moje české jméno je Margita Lakatošová, romské Ribizla. Narodila jsem se v měsíci vánoc a je mi třadvacet let. Jsem z (rodu) Bougešti. Z tohoto rodu pocházejí nejmoudřejší Romové. Moje maminka je také Bougešti. Její bratranec je prezidentem všech (olašských) Romů. Když mezi námi dojde k nějakým nepříjemnostem, řeší je on, on může říci, kdo neměl pravdu. Může rozhodnout, že ten a ten rod zaplatí určité peníze (pokutu) tomu, koho poškodil. A když někdo neví, co má dělat, poradí mu.

Narodila jsem se v Čechách, ve Vrchlabí. Tam jsme měli dům. Ten dům postavili rodiče. Maminka s námi byla doma a tatínek pracoval, dokud nešel do důchodu. Chodil do vápenky a dělal ve dne v noci, abychom měli peníze.

Jsme čtyři děvčata. Nejstarší se vyučila prodavačkou, další dvě sestry mají jenom základní školu. Dvě nejstarší sestry se vdaly a mají děti.

Odmalička jsem byla jiná. Poznala jsem romský život, ale i jak žijí ostatní. Nechtěla jsem už žít jako Romové: abych kradla a chodila špinavá a abych se vdala za někoho, koho nemám ráda. Měla jsem mnoho přátel mezi gádži. A nebyli to špatní lidé, byli z dobrých rodin. Nikdy jsem neměla problémy. Když jsem přišla na gymnázium, vyptávali se mě, jak žijeme. A tak jsem začala o Romech více přemýšlet.

Chtěla jsem studovat psychologii, ale nevzali mě. Šla jsem tedy na sociálně právní školu v Praze. A zde jsem začala věřit v Boha. Že žije dodnes, přestože ho nevidím. Neuvěřila jsem katolíkům ani evangelíkům, ale Pánu Ježíšovi. Zemřel pro mne, aby se mi něco nestalo. Musím věřit tomu, co je psáno v Bibli. Začala jsem věřit, když mi bylo dvacet let. Předtím jsem si myslela, že budu-li mít školu, znamená to všechno. Ale viděla jsem, že to všechno není. Škola skončila, měla jsem sice přátele - jenomže mně to nestačilo. Začala jsem chodit do divadel a na výstavy. Bylo to krásné, ale za nějaký čas i to pro mne ztratilo význam. Jednou jsem jela do Karviné, kde maminka koupila dům po otcově pohřbu. Ve vlaku jsem se setkala s jednou dívkou z Prahy, se kterou jsem se znala. Viděla, že mám problém. Měla jsem totiž špatně vyplněnou drážní legitimaci. A neměla jsem skoro žádné peníze, jen deset korun. A tak mi ona a její přátelé půjčili. Už jsem se netrápila, už jsem měla dobrou náladu. Začali se mnou hovořit o Bohu, ale já jsem o něm nechtěla nic slyšet. Příštího dne jsem věděla, že musím jít na jejich shromáždění, abych jim udělala radost. Seděla jsem tam a poslouchala, co říkají. Přišla jsem domů a chtěla jsem vědět, kdo má pravdu. Začala jsem se modlit k Bohu a otevřela jsem Bibli.

A hned jsem poznala, že tam je to, co hledám. Jenomže já nehledala Boha, Bůh hledal mě.

Ted' pracuji jako kurátorka na Praze 3.

Tuto práci o Romech jsem napsala proto, aby i ostatní poznali romský život. Mnozí gádžové Romy neznají, nevidí jim do srdce, nerozumějí jim, zlobí se na ně a nemají je rádi. A Romové se zlobí na gádže. Kdybychom se vzájemně lépe znali, více bychom se milovali.

Dopomáhej nám Bože k tomu, abychom jeden druhého měli více rádi!

POZNÁMKA K PŘEPISU ROMSKÝCH TEXTŮ:

Pravopis „olašské“ romštiny nebyl u nás zatím vypracován. Na rozdíl od standardizovaného pravopisu slovenské romštiny jsme v olašských textech citovaných autorkou ponechali její vlastní přepis s označením samohláskových délek.

*Zatímco v České a Slovenské republice představují olašští Romové zhruba 10-15% veškeré romské populace, v mnoha jiných zemích světa naopak převažují nad ostatními romskými subetnickými skupinami, proto i publikace v olašských dialekttech jsou ve světě početnější. V mnoha publikacích se foném v češtině značený grafémem *ch* přepisuje *x*.*

ZUSAMMENFASSUNG

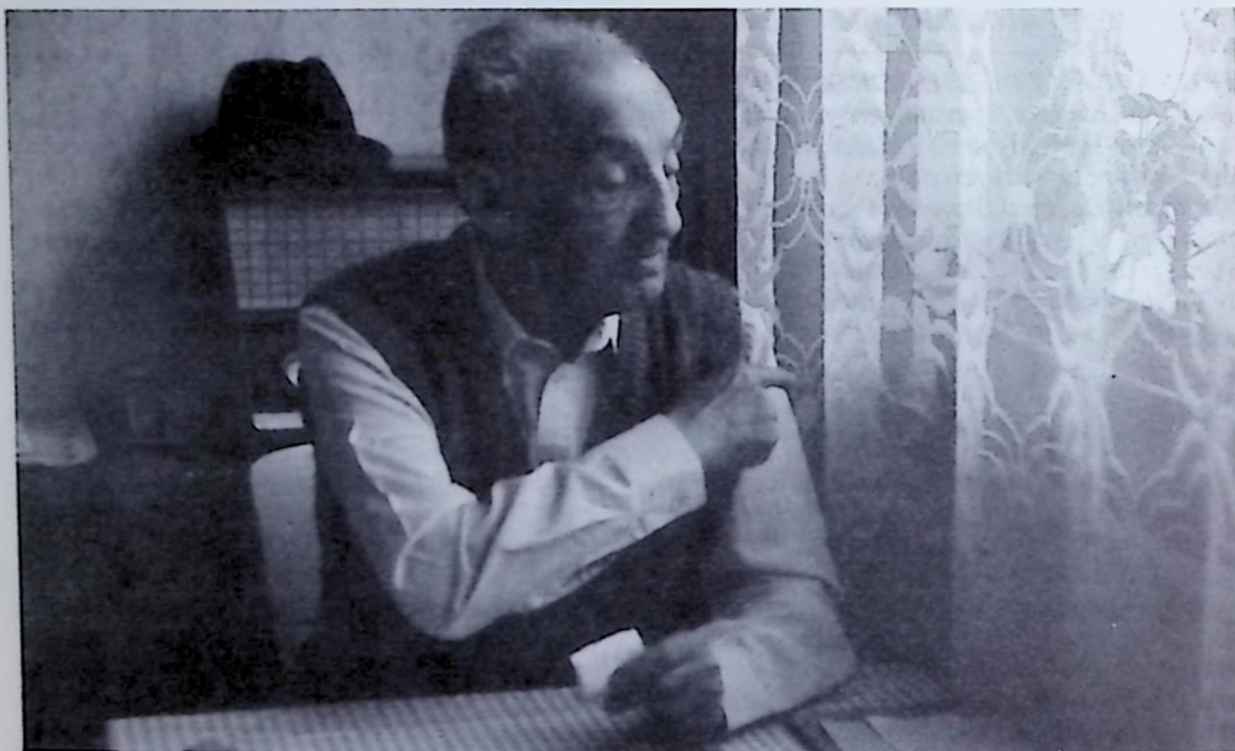
Einige Bräuche der walachischen Roma

Die Autorin, von den walachischen Roma herstammend, stellt in ihrer Abschlußarbeit des sozial-juristischen Gymnasiums einige Bräuche und Grundtatsachen der walachischen Roma zusammen. Die heute als Sozialarbeiterin Tätige charakterisiert kurz die wichtigsten Stammlinien und die Herkunft und Sprache der walachischen Roma und beschreibt die Rollenverteilung in der Familie. Nach der Darstellung der Taufe nimmt die Partnerwahl durch die Eltern und das Hochzeitszeremoniell breiten Raum ein und dient gleichzeitig als Beispiel für eine mögliche Gerichtsanhörung. Ausführlich schildert sie auch Krankheitsfälle, das Verhalten der Nächsten nach einem Todesfall, die Totenwache und die Bestattung. Es folgen die Bräuche hinsichtlich

Kleidung und Haartracht und die Rolle von Gold als Eigentum. Nach der Wohnungseinrichtung und den benützten Grundnahrungsmitteln behandelt sie die Erzählungsformen der walachischen Roma mit einer Erzählung und einem Liedertext in Romanes als Beispiel. Sie beschäftigt sich kurz mit Glaube und Volksglaube, sodann mit der Auffassung der Erziehung der Kinder und mit den Ursachen ihrer Probleme im Kontakt mit der Welt der Gadsche, wozu auch der Trend der Eltern gehört, ihre Freizeit mehr und mehr an Glückspielautomaten zuzubringen, aber auch die Ignoranz des Schulwesens gegenüber dem andersartigen Ethnikum. Sie prangert das mangelnde Wissen über die jeweils andere Bevölkerungsgruppe an. Sie schließt mit einem Lebenslauf ab, wo ihre besondere Rolle zwischen Roma und Gadsche und ihr neues Verhältnis zu Gott zum Ausdruck kommen.

Spomienky Jána Rigu z Podunajských Biskupíc na druhú svetovú vojnu

BOLI SME NESPOLÁHLIVÍ

Ján Riga vzpomíná. Foto Ľ. Končeková.

V čase, keď som mal ísť na vojenčinu, rukovalo sa v januári. Keď som videl, že ma vtedy nezobrali, tušil som, čo to znamená. Bolo to v roku 1940, mal som 21 rokov. Chlapci cigánskeho pôvodu z môjho ročníka dostali povolávací rozkaz až o mesiac, ale ani jeden sme nešli k zbrani. Považovali nás za tzv. nespôľahlivých. Nás a Židov. Aj uniformy sme mali iné a boli sme označení páskou na rukáve. Bolo to veľmi ponižujúce.

Najprv som narukoval do Žiliny k 7. pešiemu pluku. Keď sa tento rozpadol, boli sme prevelení do Humenného. Tam som bol najprv u pohraničnej roty, neskôr v pracovnom útvare. Mal som na starosti vojenský sklad. Ako som sa k tejto funkcii dostal? V mojich papieroch bolo zachytené, že som vyučený maliar-natierač. Pre mňa bolo šťastím snáď aj to, že na mne nebolo vidno, že som Róm a často som bol výnimkou medzi ostatnými Cigánmi. Bol som pucákom rotníkovi, ktorý mal na starosti všetky sklady - to tí ostatní cigánski vojaci nerobili. Vrchný kuchár bol môj veľmi dobrý kamarát. Obed, večere, všetko som mal dupľované. Niekedy som chlieb aj iné jedlo odniesol Židom do mesta.

V Humennom nás Rómov bolo pätnásť, ostatní boli Židia. Jeden bol od Trenčína, druhý od Myjavy, zovšelikadiaľ sme boli, a keď hovorili po rómsky, musel som dávať veľký pozor, aby som im rozumel. Veľký rozdiel bol aj v našom chovaní. Títo „sloven-

skí“ Rómovia boli väčšinou „bičkáši“, nožiari. Sám na vychádzku nešiel ani jeden, báli sa. Keď išli, tak desiati, pätnásti.

Raz som sa dostal medzi Rómov v Humennom. Bývali za mostom cez Latoricu. Tá časť mesta sa volala Podskalka. Čo som videl, bolo pre mňa neuveriteľné. Bol to skutočný cigánsky tábor. Rómovia tu mali svoj cintorín, svoju zvonicu, do mesta chodili málo - iba keď naozaj museli. Staršie ženy mali v ústach dlhé fajky a močkovali. Hovorili mi, že som gádžo a neverili, že som Róm, ani keď som k nim prehovoril po róm-sky. Mysleli si, že som sa niekde iba naučil ich jazyk. Ja som im veľmi nerozumel. Bola to zvláštna rómčina. V Humennom som videl, ako Cigánov a Židov odvážali do pracovných táborov. Ešte dnes ma zima trasie pri spomienke na ten pohľad.

Naši Rómovia v Biskupiciach mali obrovské šťastie. Boli sme utláčaní a ponižováni, ale nikoho neodviedli do pracovného tábora. Nemci sa v Bratislave zameriavali skôr na Židov. Vedelo sa, že majú podzemné chodby a tie sledovali. Tomu, že sa Rómovia zachránili, môžu ďakovať aj vtedajšiemu richtárovi. Bol to prísny človek, ale on zabránil smrti mnohých Cigánov. Keď richtár alebo notár nepodpísali deportáciu, tak sa nemohlo nič.

Cigáni za Slovenského štátu nemali ani občiansky preukaz. Mali len akúsi legiti-máciu totožnosti, na ktorej bolo vyznačené, že je Cigán. Keď náhodou krčmár nalial Rómovi a videl to žandár, tak mu vynadal. Na zábavu sme nemohli chodiť. Vtedy bolo vstupné päť korún a to bol už pekný peniaz. Raz som tomu, čo predával lístky, povedal: „A čo mojich päť korún - tie nie sú také isté ako od toho Maďara alebo Nemca? Ty, počuj, čo sú to za zákony?“ Bol som tam aj s kamarátom, nakoniec nás pustili.

Ani policajti neboli rovnakí. Jeden bol veľmi dobrý, ale bol v Biskupiciach i taký po-licajt, pred ktorým Cigáni utekali, keď ho zďaleka videli. Ten išiel do „jamy“ (najchu-dobnejšia osada v Podunajských Biskupiciach) a bil Rómov pelendrekom bez toho, že by im povedal, prečo.

Nebol som na fronte a z Biskupíc nebol - hádam - nikto. Mal som kamaráta z Mišdorfu (dnes Dunajská Lužná - časť Nové Košariská), ten sa dostal na front. Aj tam padol.

(V spomínanej obci Mišdorf tvorili veľkú časť obyvateľstva Nemci. Boli tu aj nemecké školy a Rómovia bežne hovorili po nemecky. To bol dôvod, prečo mohli ísť bojovať na front. Brali najschopnejších jedincov. Žiaľ, práve o nich prišiel náš národ.)

Zaznamenala Agnes Horváthová

RÉSUMÉ

NOUS ÉTIIONS PEU FIABLES

(Souvenirs de Ján Riga de Podunajské Biskupice de la Deuxième guerre mondiale)

Ján Riga avait 21 ans quand il fut appelé sous les drapeaux pendant la guerre, par l'État Slovaque, en 1940. Au sein de l'armée pourtant les Roms n'étaient pas armés et portaient des uniformes différents. Un bandeau particulier à la manche annonçait qu'ils étaient considérés comme "peu fiables", de la même manière d'ailleurs, que les Juifs.

Comme Ján Riga n'avait pas l'air tzigane, il eut de la chance et devint responsable de tous

les dépôts. Ainsi, il ne souffrit jamais de la faim et, de temps en temps, put porter du pain et d'autres vivres aux Juifs de la ville.

A Humenné (Slovaquie de l'Est), il n'y avait que 15 Roms provenant de tous les coins de Slovaquie et le reste était des Juifs. C'est là-bas qu'il vit pour la première fois un village rom traditionnel et les transports des Roms et des Juifs vers les camps de travail.

Les Roms de Podunajské Biskupice, même s'il furent aussi humiliés et victimes de discrimination, ne furent pas envoyés dans les camps des travaux forcés parce que les Allemands se concentraient plutôt sur la persécution des Juifs et parce que le maire de la ville refusa de signer les ordres de déportations.

Ctibor NEČAS

NEZNÁMÝ PODNĚT

Před více než sedmdesáti roky přijala Kancelář prezidenta republiky dopis, který adresoval T. G. Masarykovi Rom Jan Daniel. O pisateli se podařilo zjistit, že patřil k integrované romské populaci na jihovýchodní Moravě. Narodil se 27. května 1895 v Petrově, kde zdědil a obýval domek č. 190. Externě spolupracoval s činoherním souborem českého Národního divadla v Brně, za války však utrpěl zranění a pobíral pak invalidní podporu. Jeho manželka Anna byla slovenského původu a pracovala u místních rolníků jako zemědělská dělnice. Manželé byli za okupace deportováni do cikánského tábora v Auschwitz II-Birkenau, kde Jan zahynul 3. dne blíže neurčeného měsíce r. 1943.

Dopis, který napsal nebo dal napsat dvě desetiletí před svou smrtí, obsahoval zdůvodněnou žádost o zajištění školní výchovy romských dětí, a byl proto postoupen k vyřízení Ministerstvu školství a národní osvěty. Podle tamního vota zůstávala uváděná problematika neřešena a bylo nutno shromáždit k ní potřebné informace od příslušných podřízených úřadů.

Proto byl odeslán slovenskému referátu Ministerstva školství a národní osvěty v Bratislavě, školskému odboru Podkarpatské Rusi v Užhorodě a Zemské školní radě v Brně zvláštní přípis

s požadavkem o vypracování podrobných zpráv o romských osadách nebo jednotlivých rodinách s větším počtem školou povinných dětí a dále o opatřeních, jaká byla do té doby vykonána a jaká se doporučovala učinit na poli vzdělání romských dětí.

Odpovědi na položené otázky došly pouze z brněnského školského úřadu, který podal detailní přehled o trvale usazených romských rodinách v okresech svého obvodu, stejně jako o pravidelnosti v docházce romských dětí do škol i o návrzích okresních školních výborů k této problematice. Ostatní dotázané úřady ponechávaly ministerský přípis nevyřízený prakticky až do té doby, než byla na jeho konceptu připsána 2. srpna 1928 následující kancelářská poznámka: „Bezpředmětné, ježto škola pro Cikány již existuje a výchova Cikánů vůbec jest předmětem jednání v referátech školských v Užhorodě i v Bratislavě“.

Přesto nelze dopisu Jana Daniela ubírat jeho význam, neboť byl jedním z podnětů, od nichž vedla cesta k otevření užhorodské a později i dalších slovenských škol nebo tříd pro romské děti. Text dopisu proto v příloze otiskujeme bez jakýchkoliv stylistických a gramatických oprav.

V Petrově dne 24. 5. 1923.

P. T. Váženému panu presidentu Dr. Masarykovi.

Vážený pane president, neračte naši prosbu oslyšet a zastaňte se našeho nešťastného národa, který je každým opovrhován, posuzován a dokonce i zvířetem nazýván. Proto s největší svou jistotou obracíme se na Vás, neboť nemáme žádného, kdo by se o nás jen trochu zajímal a obzvláště těch malých dětí cikánských, které nemají žádné výchovy a jsou tělesně i duševně zakrnělé; a proč? Protože do školy choditi nemohou, nemají šatů, nemají ničeho, otec nebo ta matka nic sama nemá, tak děti jsou ze školy odhozeny a žádný se o ně nestará. Vidím to na Slovensku, jak ony děti rostou, otcové nebyli poučováni, nemají mravů ani žádné intelikence, tak se o děti své nestarají a nechávají je růsti jako dříví v lese.

Prosím milého pana presidenta by byla mladá generace cikánů odebrána, které hodí se do školy, řádně a přísně vyučována. Které však se nehodí pro školu, ať po vystoupení školy nastoupí řemesnické učení, by jednou národ ten se uplatnil v naší milené čs. vlasti, by mohl říci a pochlubiti se: „Já jsem Čechoslovák!“

Račte mi prominouti, milý náš pane president, že jsem tak smělý a opovažuji se Vaši ctěnou osobu obtěžovat. Věřte mi, hledím budoucnosti vstříc, neboť i já jsem byl tak nešťastně vychován od rodičů svých, že nenechali mne studovat. Teď když jsem válečný invalida, chci se věnovat jen pro blaho naší milené vlasti a chtěl bych snad i život svůj obětovat, aby národ ten se změnil v řádné občany čs.

Všechno jsem řádně probral a udělal si úsudek, že nemůže národ náš tak zanedbán zůstat, neboť před 10-15 lety bylo celkem 50 cikánů v okrese strážnickém, nyní po 15 letech přes 200 a žádný přitom není ničím vyučen řemesníkem. Prosím, na některé vesnici je jich třeba 30, práce není, nezaměstnanost je velká, co mají dělat.

Nebude-li jim toulání zapovězeno, pak budou krásti a děti jejich nebudou nic lepšího jich. Prosím zde udal jsem, jak velice národ ten se množí, kolik bude jich za 50-100 let, a když zůstanou všichni bez řádného vyučování neb řemesla, co si s nimi obec neb městečko počne, jest věru věc tato hodna uvážení a dětí těch je škoda. Neboť píše se v Obzoru sociální péče, jaké děti si ve své vlasti vychováme, také nás budou obranovati před nepřáteli. Prosím tedy českou školu, českou výchovu pro generaci cikánskou, ať můžeme říci, že udělán jest dobrý vlastenecký čin.

Jsem též cikán, ale že jsem řádně od učitele svého vyučován, vím, co je naše čs. vlast a co se naši předkové natrpěli pro ni. Jsem Čech tělem i duší, a protože já jsem mohl toho dokázati, ať i oni jsou vlastenci.

Doufám, že má žádost bude na zřetel vzata.

V hluboké úctě

klaním se

Jan Daniel v Petrově č. 190,

bývalý člen divadelní moravské činohry

ZUSAMMENFASSUNG

Unbekannter Anlaß

In mittelbarer Folge auf den Brief des Roms Jan Daniel vom Mai 1923 an den Präsidenten Tomáš Masaryk mit der Bitte, Romakinder bei der Ausbildung zu unterstützen, erbat das Schulministerium lokale Schulbehörden um Stellungnahme, die im Falle Bmo erfolgte. Die Antwort der anderen Schulbehörden ging nicht ein, bis die Sache 1928 als gegenstandslos bezeichnet wurde,

da über sie schon verhandelt und teils auch schon auf sie reagiert wurde.

In seinem Brief verweist Jan Daniel auf die am eigenen Leib erfahrenen miserablen Lernbedingungen für die Romakinder, die mit etwas mehr Unterstützung zu ordentlichen tschechoslowakischen Bürgern werden könnten. Das Bevölkerungswachstum der Roma sei sehr hoch, die durch mangelnde Ausbildung bedingte Arbeitslosigkeit ziehe oft Diebstahl nach sich, Eltern könnten oft die Kinder nicht selbst ausbilden.

PHURE ROMA LEPEREN... (STAŘÍ ROMOVÉ VZPOMÍNÁJÍ ...)

„Phenav tuke, čhaje, O ČIRLATUNE ROMA DŽANENAS TE DŽIVEL, hjaba kaj sas čore ...“

„Řeknu ti, holka, TI STAŘÍ ROMOVÉ UMĚLI ŽÍT, třebaže byli chudí...“

I.

Manuš džanelas te likerel manušes, dikhelas avreskero jilo, dživahas jekhe avreha andro lačhipen, a te pes povesekedindam - the maribena sas, kaj o Del te arakhel! - aľe imar aver dıves: „*Ma ruš pre ma, phrala! Ma ruš, pheñije!*“ Džanahas jekh avreske te odmukel. Aľe džanes, o Roma dživenas andro lačhipen na ča manuš manušeha, aľe the la čaraha, le čiriklenca, le vešenca, le khameha, le čhoneha, savoreha, so sas khatar amende.

Miro papus sas ajso - me igen rado dikhavas mire papus! Sar imar sas phuro, ta pašľolas pro haďos paš o bov a me bešavas leske paš o pindre a taťaravas leske o pindre - šilalore sas, šudrore, bo o papus imar phuro sas. Ta ajso sas miro papus, hoj tosara, sar phuterďa o jakha a zadikhľa andro kham, ta le khameske palıkerďa: „*Taťar amen Khamoreja, lačheja, sar dživahas bi amen bijal tute?*“ Vareso prephenlas, me imar bisterďom, so ajso, aľe delas le khames lačho lav. A sar tosara perše thoďa o pindro pre phuv, ta palıkerďa la phuvake: „*Liker amen, Phuvije! Phiren pal tute lačhedžene the nalačhedžene, uštaren pal tute, cheva andre tute keren a tu mek vašoda amen des maro*“.

Amen na sas dili andro kher, amen sas ča phuv - šukar. E daj sako sombat phirelas čikake kije len, lelas ajsi šargori čik, makhelas e phuv - phenav tuke, čhaje - ľamuzinlas sar o kham te peľľahas tele! Sar imar o dad thoďa o dili andro kher, ta imar le papuske na sas lačhes. Thoďa o pindro pro dili - kašť! Oda nane phuv ...

O papus delas lačho lav sakones - sar manušes, sar khames, sar čhones, paňeha vakerlas, jagoraha, a te e baba thovlas jag a bisterďa te prephenel šukar lav (sisig sidarlas, kaj te tavel te chal, bo amen samas bokhale), ta o papus vičınlas: „*Ta so, čhaje, na džanes paťiv? Ma sidar, ča kijo meriben sidares*“. Ajso sas miro papus. Phenav tuke, čhaje, te mange phares pro jilo, ta leperav leskere lava, dikhav les anglo jakha - a hin mange mištes.

Vojta Fabián, nar. r. 1918 v Kurimí (okr. Bardejov), zaznamenáno v Praze v r. 1972

Člověk si dovedl vážit člověka, soucítil s druhým, byl ohleduplný, žili jsme ve vzájemné pohodě, a i když jsme se pohádali - ba i ke rvačkám docházelo, Pámbůh chraň, to byly rvačky! - hned druhý den: „*Nezlob se na mě, bratře! Nezlob se na mě, sestro!*“ Uměli jsme jeden druhému odpustit. Jenomže Romové žili v souladu nejen člověk s člověkem, ale taky s trávou, s ptactvem, s lesy, se sluncem, s měsícem, se vším, co bylo kolem nás.

Můj dědeček byl takový - já měl svého dědečka strašně rád! Když už byl starý, lehával na posteli u pece a já mu sedával u nohou a hřál jsem mu nohy - měl je studeňoučké, chladňoučké, protože už byl starý. Můj dědeček byl tedy takový, že ráno, jakmile otevřel oči a podíval se na slunce, hned to slunce pozdravil: „*Hřej nás, Sluníčko rozmilé, jak bychom mohli žít bez tebe?*“ Potom pronesl nějaké zařikání, já už zapomněl, co to bylo, ale zkrátka měl pro to slunce dobré slovo. A když ráno poprvé položil nohu na zem, tak pozdravil zem: „*Chovej nás, Země! Chodí po tobě lidé dobří i nedobří, šlapou po tobě, dělají do tebe díry a ty nám přesto dáváš chleba*“.

My neměli doma podlahu, měli jsme jen zem - krásnou zem! Maminka chodila každý týden pro jíl k potoku, nabrala takový žluťoučký jíl, natřela jím zem a ta zem ti, holka, zářila, jako kdyby na ni padlo slunce! Když potom otec položil v domě podlahu, dědečkovi se to moc nelíbilo. Dal nohu na zem - dřevo! To není zem ...

Dědeček měl dobré slovo jak pro každého člověka, tak pro slunce i měsíc, mluvil s vodou, s ohýnkem, a když babička rozdělala oheň a zapomněla pronést pěkné slovo (rychle, rychle pospíchala, aby měla uvařino, protože my měli hlad), tak dědeček volal: „*Co to znamená, holka? Nevíš, co je slušnost? Nepospíchej, pospícháš jen k smrti.*“ Takový byl můj dědeček. Řeknu ti, holka, když je mi těžko u srdce, vzpomenu si na jeho slova, vidím ho před očima - a je mi zase dobře.

II.

Miri baba džanenas savoro! Miri baba džanenas pañi te phanden! Čhide pañi andre kuči, visarde e kuči, añi kapkica pañi na čhordíla avri!

E baba mange furt phenenas: „Mri čhaj, te na tromas anglo kham te koškeren! Añi anglo čhonoró! O kham džido, o čhon džido, e phuv džidí, e balvaj džidí. Oda sa sa sa džide vođa. The e jag džidí. Den amen dživípen. Devlikañi zor pes andre lende sikhavel! Te vakereha džungales anglo kham abo anglo čhon, ta tuke bandola o muj! Odlela tutar. De len paťiv!“

(The la balvajake denas o Roma paťiv?)

„La bajvajatar daranas. Phenel pes: Obgejľa les nalačhi balvaj.“ Soske? Miri baba mange na phende soske. A me somas diliñi akor. Te ulomas jekhnajoro godaver, šaj džandomas but adaďives. Ale me ča pejlom andro bare gíľa, ča gilavavas, gilavavas! O čhave avenas man te šunel. Te ulomas godaveder, phučlomas mira babatar, sar kampil te dživen. Bo jon džanenas savoro. O Roma avenas pal late ča te pobešen: Añi na vakernas, añi oj na vakerlas, ale lelas manušestar pharipen pal o jilo tele. Lokiben baro šunelas manuš andro jilo, te ča dikhľa pre miri baba. O kham, o čhon, o pañi, e jag, e phuv, sa sa sa ola džide vođa andre late denas kajsí Devlikañi zor.

Marynda Kešelová, nar. 1933 v Michalovcích, zaznamenaná v Litoměřicích v r. 1970

Moje babička uměly" všechno! Moje babička uměly spoutat vodu! Nalily vodu do hrnku, převrátily ten hrnek, a nevytekla ani kapička!

Babička mi pořád říkaly: „*Děvenko, neopovaž se před sluncem klít! Ani před měsíčkem! Slunce je živé, měsíc je živý, země je živá, vítr je živý. To všechno všechno jsou živé bytosti. I oheň je živý. A dávají nám život. Projevuje se v nich Boží síla. Když budeš neslušně mluvit před sluncem nebo před měsícem, zkříví se ti pusa. Ochrneš. Važ si jich!*“

(Větru si Romové také vážili?)

„*Větru se báli. Říká se: Obešel ho nedobrý vítr.*“ Proč? Babička mi neřekly proč. A já byla tehdy hloupá. Kdybych bývala o trochu chytřejší, byla bych toho dnes věděla hodně. Jenomže já se dala na zpěv, jenom jsem zpívala a zpívala! Kluci mě chodili poslouchat. Kdybych bývala chytřejší, byla bych se babičky zepřetala, jak se má žít. Protože ony věděly všechno. Lidé za ní chodili jen tak posedět: Ani oni nemluvili, ani ona nemluvila, ale jako by snímala člověku tíži ze srdce. Člověk ucítil ohromnou úlevu, jen co se na mou babičku podíval. Slunce, měsíc, voda, oheň, země, všechny tyhle živé bytosti do ní vkládaly tu Božskou sílu.

III.

Amare Roma Bara Šarošate paťanas, hoj andro čhon hin bari magicko zor. Sar avľa pherdečhoneskeri rat, džanas o murša avri, čhivnas churde love andre kalapa a thovnas e kalapa avka, kaj le čhoneskero vudud te perel pro love. Ale mušinenas paš oda te avel šernange. Paľis geľľa jekhphureder murš, so les sas jekhfeder paťiv maškar o Roma, ačhiľa anglal, bandiľa, abo peľľa pro khoča u chudňa le čhones te mangel: „*Amaro Čhonoro, dikhes, save sam čore. De ajso vudud amare lovoren, hoj amen te na omuken! De, hoj amare žebi pherde te aven! Čhonoreja de, Čhonoreja de!*“

Phure Romendar šundom, hoj the avrether kada sikhľipen (zvikos) ľike-renas, kajča sar sas nevo čhon. Varekhaj na thovnas o love andre kalapa, ale čhivnas les andre bradi paňi u phenenas: „*Čhonoreja lačheja, de, kaj ola love te baron avka sar tu.*“

Čirla o Roma feder bečelinenas e priroda sar adadives: o kham, o čhon, e jag, o paňi, e čar ... vakerahas lenca, mangahas len, kaj amen te den zor te dživel. Talam vaš oda dživahas bachtaleder sar adadives. Džahas jekhe jileha, jekha godaha, jekhe vodeha.

*Ilona Lacková, nar. r. 1921 ve Velkém Šariši (okr. Prešov),
zaznamenáno v Prešově 1981 a v Praze 1994*

Naši Romové ve Velkém Šariši věřili, že měsíc má velkou magickou moc. Když nastal úplněk, vyšli muži za noci ven, hodili do klobouku drobné mince a položili klobouk tak, aby na peníze dopadalo měsíční světlo. Museli být při tom prostovlasí. Potom nejstarší a nejváženější z nich vystoupil dopředu, uklonil se nebo poklekl a začal prosit měsíc: „*Měsíčku náš, vidíš, jací jsme chudí. Dej našim penězům světlo, aby nás neopustily! Dej, abychom měli plné kapsy! Měsíčku, dej, Měsíčku dej!*“

1) O vážených příbuzných, případně starších osobách v rodině se mluví v 3. os. plurálu.

Od starých Romů jsem slyšela, že i jinde se tenhle zvyk udržoval, jenomže v době nového měsíce. Někde nedávali peníze do klobouku, ale do vědra s vodou a říkali: „Měsíčku dobrý, dej, aby ty peníze narůstaly jako ty.“

Dříve si Romové více vážili přírody než dnes: slunce, měsíce, ohně, vody, trávy... Mluvili jsme s nimi, prosili jsme je, aby nám dali sílu žít. A proto jsme možná žili šťastněji než dnes. Žili jsme v souladu, ve vzájemném porozumění a harmonii.

LAV KIJA:

O Bertin Demeter (hlin leske penda berš) amenge vakerlas, hoj ke lende Ladomirovate paš e Svidníka pes kada zvikos likerlas pre karačoňa, pre villja. Pre Jepašrat džalas o dad duje trlne čhavenca kije len, lelas peha braďi, parno khoskerdo, maro the momeli. Lačharda o khoskerdo pre phuv, e momeli thoďa andro maro, labarda u pherďa o paňl andre braďi. Andre čhľda o love - kola čurde, trastune - avka khočľndos pen savore modľinenas kľjo Del, kaj len te del sasťipen, kaj len furt te avel so te chal.

POZNÁMKA:

Bertin Demeter (je mu padesát let) nám vyprávěl, že u nich v Ladomirové u Svidníka se tento zvyk držel o vánocích, na Štědrý den. O půlnoci šel otec se dvěma třemi dětmi k potoku, vzal s sebou vědro, bílý ručník, chléb a svíčku. Rozprostřel ručník na zem, svíčku zapíchl do chleba, zapálil a nabral do vědra vodu. Dovnitř hodil peníze - ty drobné, kovové - a pak se vkleče všichni modlili k Bohu, aby jim dal zdraví, aby bylo stále co jíst.

POZNÁMKA K JAZYKU:

V textech se vyskytují některé obraty, které lze do češtiny přeložit několika způsoby. Nejprve uvádíme jejich doslovný překlad:

dľkhel avreskero jľlo - vidět srdce druhého: soucítit s druhým, brát na druhého ohled, chápat druhého
džanel paťiv - znát čest: být uctívý, umět se slušně chovat, vědět, co je čest

odlel varekastar - vzít někomu, odebrat od někoho; v magickém smyslu znamená: Bůh, osud, vyšší síla, příroda odebere zdraví, sílu, schopnost pohybu apod. = ochmout

obgeľfa les nalačľ balvaj - obešel jej nedobrý vítr: ochmul

džal jekhe jľleha - jít jedním srdcem: stejně cítit, soucítit, být zajedno v pocitech, žít v souladu

džal jekha goďaha - jít jedním rozumem: mít stejné názory, být zajedno ve smýšlení, žít ve (vzájemném) porozumění

džal jekhe voďeha - jít jednou duší: být zajedno (v duši), žít v harmonii

Z magnetofonových záznamů vybrala a přeložila M. Hübschmannová

ZUSAMMENFASSUNG

Erinnerungen

Vojta Fabián aus Kurima erinnert sich, daß die Roma früher im Einklang sowohl mit anderen Menschen, als auch mit der Natur lebten. Sein Großvater habe die Sonne begrüßt, der Erde gedankt, über den neu eingezogenen Fußboden sei er nicht glücklich gewesen. Alle habe er zu Ruhe und Würde und zur Achtung der Natur gehalten.

Die Großmutter von Marynda Kešelová aus Michalovce warnte auch davor, sich über Sonne, Mond und Feuer hinwegzusetzen. Diesen Kräften der Natur verdankt sie ihre großmütig wirkende Ausstrahlung, die der junge Mensch leider noch nicht schätzt.

Ilona Lacková aus Velký Šariš zufolge wurde früher der Mond um finanzielle Hilfe gebeten. Der Natur wird heute aber keine Ehre mehr erwiesen. Bertin Demeter schildert den Brauch, am heiligen Abend vor dem Mond um Lebensunterstützung zu beten.

Norbert BORETZKY

ZU DEN AUSDRÜCKEN FÜR NOTWENDIGKEIT IN DEN ROMANI-DIALEKTEN.

Jako reakce na Romano džaniben přišel dopis od významného lingvisty s romistickým zaměřením - profesora Norberta Boretzkého z Bochumské univerzity v Německu. Profesor Boretzky oceňuje účast romských autorů a vítá záměr poskytnout co nejširší platformu romštině. Jediný problém vidí v tom, že ...

Citujeme z jeho dopisu:

„...Das einzige, was wirklich Probleme bereitet, ist Tschechisch als Publikations-sprache. Damit ist die Zeitschrift vielen westeuropäischen Interessenten nicht zugänglich. Ich nehme aber an, daß Sie diese Entscheidung getroffen haben, um den tschechischen und slovakischen Roma, die keine westeuropäische Fremdsprache kennen, den Zugang zu der Zeitschrift zu verbauen. Alle Wünsche sind leider nicht unter einen Hut zu bringen! Wäre es eine machbare Möglichkeit, bestimmte wissenschaftliche Beiträge in zwei Sprachen, z.B. tschechisch und englisch, zu veröffentlichen?...“

(Jediné, co představuje skutečný problém, je publikování v češtině. Tím se časopis stává nepřístupným pro mnoho západoevropských zájemců. Předpokládám, že jste ovšem toto rozhodnutí učinili proto, abyste zprostředkovali přístup k časopisu českým a slovenským Romům, kteří západoevropské jazyky neovládají. Všechna přání se bohužel nevejdou pod jeden klobouk. Ale bylo by snad možné uveřejňovat alespoň některé vědecké příspěvky dvojjazyčně, např. česky a anglicky...)

Návrh profesora Boretzkého připadá redakci zajímavý, a proto v tomto čísle uveřejňujeme Boretzkého lingvistický příspěvek v německém originále s obšírným českým abstraktem, který zpracoval indolog a lingvista Svetislav Kostić. Kostić navazuje na Boretzkého stať a výrazy nutnosti v romských dialektech zpracovává z poněkud odlišného hlediska na základě svého indologického zázemí.

pozn. redakce

1. Modalausdrücke.

Modalausdrücke stehen in den Sprachen nicht unbedingt seit Urzeiten zur Verfügung, vielmehr gibt es hier einen intensiven Wandel, alte Mittel gehen verloren, neue werden nachgebildet. Ausdrücke für die Modalitäten sind zunächst selbständige Verben bzw. Adverbien oder auch Substantiva, die als Komplimente Nominalphrasen ver-

langen. Erst in einem zweiten Schritt erhalten sie auch verbale Komplemente. Entwicklungen dieser Art sind auch im Romani festzustellen.

Zum Ausdruck der Modalität verfügt das Romani zumindest über zwei alte Elemente; „wollen“, das mit *kam-el*, auch „lieben, gernhaben“ oder mit *mang-el*, auch „fordern, erbitten“ ausgedrückt werden kann. Beide Verben werden voll flektiert, auf sie folgt das Prä-

sens mit *te* (sog. Konjunktiv) oder ein sog. neuer Infinitiv mit *te* + 3.sg.Präsens (bzw. mit anderen erstarrten Personen), also

<i>kamav te kerav</i>	oder	<i>kamav te kerel</i>
<i>kames te keres</i>		<i>kames te kerel</i>
<i>kamel te kerel</i>		<i>kamel te kerel</i> usw.

Dieses Ausdrucksmittel ist sehr konstant. Es gibt allenfalls einzelne Dialekte (z.B. Arli-Varianten), die *kamel* verloren haben und *mangel* dafür verwenden. Reduktionen sind nicht zu verzeichnen, wohl weil *ka kerav* < *kam(a) kerav* < *kamav te kerav* in den Balkandialekten schon für das Futur besetzt ist.

Für "können" bzw. "nichtkönnen" steht kein Verb, sondern eine nichtflektierende Partikel *šaj* bzw. *našti* zur Verfügung, die ebenfalls mit dem sog. Konjunktiv konstruiert wird. Wir haben also

šaj džav "ich kann gehen" bzw. selten *šaj te džav*, und negiert
našti džav bzw. *našti te džav* "ich kann/darf nicht gehen" (etwas häufiger).

Da die Person nur durch den Konjunktiv erkennbar wird, kann hier verständlicherweise der "neue Infinitiv" nicht verwendet werden.

In manchen Dialekten hat sich *našti* zum finiten Verb entwickelt, dh. wir haben

našt-iv te džav
našt-is te džas
naštil te džal usw.

Vermutlich weil positive und negative Form relativ stark voneinander abweichen, hat es einen Trend gegeben, beide lautlich anzunähern. Für den Dialekt von Wales gibt Sampson (1926, 216) die Formen *astis/asis* "kann" an, die er für ursprünglich hält und von ai. *asti* herleiten möchte. Dies läßt sich jedoch

bezweifeln, denn die lautliche Herleitung aus *asti* ist sehr unsicher. Eher wird es sich um eine Analyse von *našti* in *na* und *asti* handeln. Auch für eine Restitution möchte ich das flektierende Element

dašt-iv, dašt-is, dašt-il usw. "können"

im Kalderaš (Boretzky 1994) halten. In beiden Dialekten ist ganz offensichtlich *n-* als Negation identifiziert und elidiert worden. Für *daštiv* usw. ist unklar, was *d-* etymologisch darstellt.

Die beiden Elemente sind in den Dialekten sehr stabil; *našti* scheint mit wenigen Ausnahmen überall fortzuleben, und auch *šaj* bleibt praktisch überall bewahrt, außer im Dialekt von Prilep (Makedonien), in dem es nicht mehr benutzt wird und dafür slav. *može te* bzw. *možinel te* eintritt.

Die Bedeutung der Form ist die, daß der beabsichtigten Tätigkeit nichts im Wege steht. Soll aber ausgedrückt werden, daß die Fähigkeit zur Ausführung einer Handlung besteht, dann wird in vielen Dialekten ein anderes Auxiliär gewählt, u.zw. ein Verb der Bedeutung "wissen, verstehen" z.B. im Gurbet

džanav te džav
džanes te džas
džanel te džal usw. "ich kann gehen,"

d.h. ich habe die Fähigkeit dazu, z.B. wieder nach einer Verletzung, einer Krankheit. Diesen Unterschied machen viele europäische Sprachen auch, z.B. die Balkansprachen¹⁾, weiter auch die slavischen Sprachen, aber nicht das Deutsche. Es ist möglich, daß diese Differenzierung im Romani auf den Einfluß des Griechischen bzw. der anderen Balkansprachen zurückgeht und im slavischen Sprachraum durch die slavischen Sprachen gestützt wurde.

2. Ausdrücke für Notwendigkeit.

Die dritte Modalität, die des Müssens, ist im Romani weniger gut ausgebildet. Wie es scheint, gibt es einen Ausdruck, der zumindest potentiell allen Dialekten zur Verfügung steht, und zwar ein mit *si* "ist" bzw. *naj/nane* "ist nicht" + Präsens mit *te* (sog. Konjunktiv):

si te džav
si te džas
si te džal usw.

"Ich muß/du mußt gehen" usw. Historisch stellt sich hier die Frage, wieso ein Ausdruck der Bedeutung "es ist daß ich gehe" zum Ausdruck der Notwendigkeit werden kann. Wir wissen nicht, ob diese Konstruktion schon im voreuropäischen Romani vorgelegen hat, es kann aber auch nicht ausgeschlossen werden, daß auch sie indirekt durch den Einfluß der Balkansprachen zustandegekommen ist. Eine direkte Entsprechung für *si te* weisen diese Sprachen zwar nicht auf, aber sie haben Konstruktionen mit "haben", wie sie auch in vielen anderen europäischen Sprachen ganz geläufig sind, z.B.

engl. *I have to do*, span. *tengo que hacer*, dt. *ich habe zu machen* usw., und vor allem griech. *εχωμε να κανω*, südslav. *imam da radim*, albanisch *kam për të bërë* u.a.

Diese Konstruktion konnte im Romani nicht direkt kopiert werden, weil es ja kein Verb für "haben" gibt (mit wenigen Ausnahmen von Dialekten im griechischen und makedonischen Raum, wo *therav*, sonst "erhalten, halten" u.ä., dafür gebraucht wird). Nun ist aber das

Äquivalent für "haben" im Romani bekanntlich *si ma*, *si tu*, *si les* usw., wörtlich etwa "es ist mir, es ist dir, es ist ihm" usw. Es scheint nun, daß *si* in dieser Funktion mit dem "haben" in den Nezessitätsausdrücken identifiziert wurde, vielleicht über eine Zwischenstufe *si ma te kerav* "mir ist daß ich mache", d.h. "ich habe zu machen". Die Entwicklung wäre also

- 1) *si ma* "mir ist =ich habe",
- 2) **si ma te kerav* "mir ist zu machen" = "ich habe zu machen" > "ich muß machen";
- 3) *si te kerav* "ich habe zu machen, ich muß machen".

Sampson (1926, 216) gibt in der Tat für Wales die Formen *sî man te*, *sî tut te* usw. an (Stufe b). Aus südosteuropäischen Dialekten kenne ich allerdings nur Stufe c. Wenn diese historische Deutung richtig ist, dann hat das Romani hier eine Grammatikalisierung vorgenommen, aber keine endogene, sondern eine nach fremdem Muster.²⁾ Negiert sind die Konstruktionen teils mit "dürfen", teils mit "brauchen" zu übersetzen; vgl. im Arli (Gnjilane)

nane te dža ki škola
"du brauchst nicht zur Schule zu gehen", und ebenfalls im Arli (Baručisko)
a sarandaujek soba nane prave
"aber das 41. Zimmer darfst du nicht öffnen".

Bei der behandelten Konstruktion ist die Entwicklung nicht stehengeblieben. Entweder hat sich der Ausdruck mit *si* nicht überall gehalten, oder es bestand ein Bedürfnis nach semantischer Differenzierung; auf jeden Fall sind in den

1) Vgl. griech. *μπορω* gegen *ξερω*, rumän. *pot* gegen *ştie*, russ. *mogu* gegen *umeju* u.a.

2) Die Konstruktion *si te* ist polyvalent, sie kommt auch in anderer Verwendung vor. Besonders in der negierten Form kommt sie auch für "wollen" und "können" vor; vgl. im Arli (Baručisko-Variante) *nane te avel* "sie will (einfach) nicht nicht kommen!"; *me ćutinava, nane so te ćerav* "ich schweige, ich kann nichts machen" (Gnjilane); *naje kori te dža* "du kannst nirgendwo hingehen" (Arlj, Belgrad).

verschiedenen Dialekten verschiedene Lehnelemente aufgenommen und teilweise umgestaltet worden.

2.1. Möglicherweise auf eine interne Grammatikalisierung geht die Form *kampel pe*, wörtlich "will sich" bzw. umstrukturiert *kampel/kampo^p* zurück, die in verschiedenen zentralen Dialekten vorkommt; vgl. *kampel* bei Rozwadowski (1936), bei den Sowa (1887) und in anderen slovakischen Quellen wie Lípa (1963). Zunächst ist *kampel* "brauchen" mit nominalen Komponenten, dann wird es aber auch mit Verben im "Infinitiv" konstruiert, z.B.

kampel te džal "er muß gehen" (Rozwadowski) oder
mange kampol te phiren "ich muß gehen"
(Romano hangoro 1993, 86).

Aus Hübschmannová (1991) ist ersichtlich, daß sich auch personalflecktierte Formen entwickelt haben; vgl.

le čhavorenge na kampel love te del "den Kindern soll man kein Geld geben", aber auch
mange na kampes "ich brauche dich nicht", oder
imar kampilas abijav te avel "die Hochzeit sollte schon stattfinden".

Eine strukturelle Parallele für diese Bildung bietet uns das Albanische mit *du-het (të)* "man muß", dem Passiv zu *dua do do* usw. "lieben, wollen", indessen ist es ganz unwahrscheinlich, daß diese Sprache einen so weitreichenden Einfluß ausgeübt hat. Die Parallele zeigt nur, daß die Entwicklung semantisch plausibel sein sollte. Selbst einfaches *kamel* wird personalflectiert so verwendet:

so kamav te kerel?
"was soll ich machen?", und

čirla kamlal te avel khere

"du hättest schon längst nach Hause kommen sollen"

(Hübschmannová 1991).

Eine direkte griechische Vorlage scheint es nicht zu geben, aber immerhin wird *θελω* auch in der Bedeutung "verlangen" und sogar für "schulden" verwendet; vgl.

τι με Θελει "was verlangst du von mir?", und
δεν τον Θελω πια πολλα "ich schulde ihm nicht mehr viel".

Gerade in letzterer Bedeutung ist es aber auch in Dialekten der Slowakei nachweisbar; vgl.

kamav leske penda lačhe

"ich schulde ihm einen Hunderter"

(Hübschmannová 1991 unter "kamel").

Man möchte daran zweifeln, daß es sich hierbei nur um zufällige Übereinstimmungen handelt, zumal auch *kamel* auf dem Südbalkan so in Verwendung ist (s. Uhlik 1983 unter *dugujem*). Weiter habe ich *kamla pes te* "man muß (+inf.)" im Bugurdži von Kurmanovo (Nordmakedonien) gehört. Näher steht dem *kampel* des Romani eine Konstellation im makedonischen Slavisch. Hier bedeutet das Verb *sakam* normalerweise "wollen, lieben, wünschen", aber es gibt auch eine ältere, impersonale Gebrauchsweise, in der es tatsächlich mit müssen übersetzt werden kann, vgl.

saka da se pie "man muß trinken"

meso ne saka da jadeš "du sollst kein Fleisch essen".

Wir können vorerst nicht genau sagen, inwieweit es balkanische Vorlagen für *kamel* in den Bedeutungen "schulden" und "müssen" und für *kampel* gibt, auf jeden Fall muß eine Erklärung der Entwicklung bei "verlangen" ansetzen, u.zw. in dem Sinne "es wird verlangt", "die Situation

verlangt es", "es will sich" im Sinne "man will von mir" u.ä., was dann zu "ich muß, ich soll" geführt hat. Es deutet vieles darauf hin, daß die Quelle für die semantischen Modifikationen von *kamel* noch im Griechischen zu suchen ist.

2.2. In Sinti-Dialekten Deutschlands, Böhmens und möglicherweise anderer Länder begegnet uns das seltsame *hum te*, *hunte*, *hunde* u.ä. Die einzige mir einleuchtende Möglichkeit der Herleitung ist die über *si te* (s.o.). Man muß annehmen, daß zunächst anstelle von *si te* sich eine Personalflexion entwickelte, also

**hom te*
**hai te*
**hi te* usw.

statt unveränderlichem *hi te*. In einem weiteren Schritt ist dann wiederum ei-ne Person, u.zw. die 1.Sg., verallgemeinert worden. Erst als den Sprechern die Struktur nicht mehr transparent war, konnten Formen wie *hunde* u.ä. entstehen.⁴⁾ Daß diese Rekonstruktion nicht aus der Luft gegriffen ist, zeigt auch der Dialekt von Wales, in dem nach Sampson (1926, 216) neben *si te* eben auch *šom te*, *šan te* usw. möglich ist, und weiter slovak. Dialekte mit *som te*

džal "ich muß gehen" usw. (Hübschmannová 1991, unter "mušet"). Die übrigen Bildungen scheinen alle direkte Entlehnungen von fremden Markern zu sein.

2.3. Weit verbreitet ist das slavische Element *treba* u.ä. "man muß, es ist nötig" in den Romani-Dialekten. Es ist entweder unmittelbar oder über das rumän. *trebuie* (selbst ein Slavismus) in das Romani eingedrungen. Wir finden z.B. im Alri gelegentlich *trebola* < serbisch/makedonisch *treba*, ebenfalls im Dialekt von Prilep (hier möglicherweise als einziges Pendant für "müssen"), weiter auch im dt. Sinti *trebola* (von Sowa 1902); ein *trebi* kommt auch im slov. Dialekt vor (von Sowa 1887). Das *trjabizla* des bulg. Drindari (s. Kenrick Ms.) geht direkt auf bulg. *trjabva* zurück und scheint eine recht junge Entlehnung zu sein.

Viel verbreiteter sind aber in den Vlachdialekten die Reflexe von rumän. *trebuie*. Im bosnischen Gurbet finden wir die nichtadaptierte Form *trobuĵ/trubuj* (Uhlík 1941-43), wohl direkt aus rumän. *trebuie*, mit Vokalassimilation, aber am häufigsten ist doch *trubul*, z.B. sonst im Gurbet und Džambazi, weiter im Kalderaš und im Lovari (hier *trubul*, *trobul*, aber auch *trobuĵ*). Auch diese zunächst wohl inflexible Form entwickelt mit der

3) Hier hat eine Umordnung der Morpheme stattgefunden: aus *kamp-el-pe* mit dem flektierenden Personalmorphem in der Mitte ist **kam-pe-el* bzw. kontrahiert *kam-p-el* geworden, d.h. das eigentlich flektierende Element ist in Übereinstimmung mit universalen morphologischen Trends (vgl. Bybee 1985) nach außen getreten. Man *kamp-* als ein neues Lexem betrachten.

4) In dem von Holzinger (1993) beschriebenen Sinti finden sich neben *hunte* auch noch dt. *brauch-te* und *darf-te*, und *naštl* "kann nicht" ist offenbar zu positivem *naš-te* "kann" umgedeutet worden!. Noch interessanter ist, daß die zitierten Elemente wie Partikeln behandelt werden können und zum Beispiel hinter das Verb bzw. an den Satzschluß rücken; vgl. *tu kres kova hunte* "du mußt das machen", *tu veh našte* "du kannst kommen" und *me hisau nai kal bar* "ich kann diesen Stein nicht tragen" (S. 92ff), wofür auch das Deutsche kein Muster liefert. Auch *trebola* scheint ab und zu benutzt zu werden, ich habe jedoch zu meinen Texten keine Beispiele gefunden.

Zeit Flexionsformen, zunächst die Tempusformen *trubulas* (Imperfekt) und *trubusarda* (Präteritum), dann zu der formal 3.sg. *trubul* eine 3.pl. *trubun* als selbständige Form (so etwa im Kalderaš *či trubun ma ćire love* "ich brauche dein Geld nicht"); weiter dann Personalformen wie *trubusarav* 1.sg.präs, *trubusardem* 1.sg.prät. (s. Uhlik) oder Kurzformen wie *trubuv*, *trubus* usw. (Kalderaš, s. Boretzky 1994), die alle jedoch selten zu sein scheinen.

Das Element *trubul* bedeutet zunächst als selbstäniges Modale "brauchen, benötigen", dann in Kombination mit Verben "sollen, müssen", möglicherweise aber auch "müssen" im Sinne eines eigenen Antriebs, nicht einer von außen herangetragenen oder gar unausweichlichen Notwendigkeit (s.u.).

2.4. In Konkurrenz zu *trubul* tritt in den Vlachdialekten *musaj*, ein ursprünglich ungarisches Element *muszáj*, das aber auch in der Form *musaj/musa* ins Rumän. gelangt ist und erst von hier ins Kalderaš. Nicht ganz ausgeschlossen ist auch eine direkte Entlehnung aus dem siebenbürgischen Ungarisch. Das Wort ist auch in Bosnien belegt (Uhlik 1941-43), aber aus der Darstellung wird nicht ersichtlich, in welchen Dialekt; in den serb. Gurbetdialekten scheint es zu fehlen, sei es, daß es niemals übernommen wurde, sei es, daß es inzwischen wieder geschwunden ist. Letzten Endes geht *muszáj* auf dt. *muß sein* zurück, was ungar. Varianten wie *muszáj*, *muszán* beweisen. Dieses *musaj* unterscheidet sich nun in seinem Verhalten von *trubul*, zumindest in der von Boretzky (1994) beschriebenen Kalderaš-Variante. Zunächst kann nur *trubul* "brauchen, benötigen" bedeuten, nicht aber *musaj*; vgl.

so trubul tut? "was brauchst du?";
či trubul ma khanči "ich brauche nichts".

Wenn auch *musaj* ohne Verb vorkommt, z.B. in

musaj mange "ich muß",

dann dürfte dies ein elliptischer Ausdruck sein, in dem das Verb weggelassen ist. Zumindest kann es nicht bedeuten "ich benötige etwas".

Die Grundbedeutung des Benötigens scheint auch in Konstruktionen mit Verb erhalten zu bleiben, z.B.

akana trubulas te avelas ma man pale (ek šansa)

"jetzt wäre es nötig, daß ich wieder (eine Chance) hätte";

amare šave sî cîne, trubul te neguin pe
"unsere Kinder sind klein, sie benötigen gepflegt zu werden".

In *trubul te žav* "ich muß gehen" ist aus dem Kontext ersichtlich, daß der Handelnde aus eigenem Antrieb, nicht unter äußerem Zwang gehandelt wird, z.B. in

jek bolimos, aj trubul te žantar

"eine Taufe, und sie müssen da hingehen",

d.h. unter dem Druck von allgemein akzeptierten Verhaltensweisen.

Umgekehrt drückt *musaj* in der Regel das unausweichliche Müssen aus; vgl.

katár musaj te nakhas

"hier müssen wir langgehen", (sc. wenn wir hinkommen wollen);

pale musaj te žas te manges caňa manřo

"wieder mußt du gehen etwas Brot (Nahrung) zu erbitten" (sc. weil man ja essen muß). Um das Bild abzurunden, sollte untersucht werden, ob sich Ansätze zu einer funktionellen Differenzierung auch in anderen Dialekten finden. In den Bukovina-Texten (Miklosich 1874) kommen *musaj* und *trébúl* vor, letzteres noch sehr nahe an rumän. *tré-*

buie. Während *musaj* in etwa wie in unserem Kalderaš gebraucht wird, findet sich *trebul* nur mit nominaler Ergänzung, z.B. *so trebul tu?* "was brauchst du?" oder *kodolin trebul le meripí*, etwa "sie haben den Tod verdient". Es ist vorerst noch nicht klar, ob beide Elemente im rumän. Sprachraum gleichzeitig und mit verschiedenen Funktionen entlehnt wurden oder ob *trubul* usw. aus einer älteren Zeit stammt.

2.5. Im serb. und vielleicht auch im maked. Sprachraum wird ein weiteres slav. Verb entlehnt, u.zw. *morati* "müssen". Obwohl das nordserb. Kalderaš schon über *trubul*, *musaj* und letztlich auch über *sî te* verfügt, wird doch langsam auch *morati* in der erstarrten Form der 3.sg.präs. *mora* üblich, wie es scheint, als Ersatz für *musaj*; vgl.

mora te spremašaras kašivendeske
"wir müssen Holz für den Winter besorgen"
(Lebensnotwendigkeit);
mora sas te žav te postiv kodo romazano
"ich mußte gehen und diesen Ramadan fasten"
(religiöse Vorschrift).

Letzteres Beispiel zeigt, daß ein Präteritum (Imperfekt) wie für *musaj* (*musaj sas*) gebildet werden kann (Beispiele aus Boretzky 1994).

Nachweisbar ist *morati* auch im Bugurdži (Kosova). Hier werden die 1.sg. und die 2.sg. noch in der slav. Form, also nicht adaptiert, gebraucht, während im Plural durchweg die unflektierte Form benutzt wird, also *moram te*, *moraš te*, *mora te*. Für das Präteritum finden sich flektierte Formen wie 1.sg. *morajom*, 3.sg.mask. *morasajlo*, fem *morasaj*. In diesem Dialekt tritt *mora* in Konkurrenz zu *valjazla* (s.u.2.7.). Nebenbei sei noch erwähnt, daß im Bugurdži auch *si te* nachweisbar ist, mithin also drei Ausdrucksmöglichkeiten bestehen.

Auch in den Arli-Varianten läßt sich *mora* belegen, u.zw. nicht nur im Kosovo,

sondern auch in Makedonien (im Makedonischen selbst wohl ein Serbismus), meist in der erstarrten Form der 3.sg., gelegentlich aber auch hier personalflektiert; vgl. aus Gnjilane

me moram (1.sg.) *te našav*
"ich muß abhauen".

2.6. Das Etymon "müssen" ist auch auf anderem Wege in die Romani-Dialekte gelangt. Zunächst haben die westslav. Sprachen dt. *müssen* bzw. subst. *Muß* in der Form tschech. *muset* bzw. *mus* (kaum poln. *muszeć*) entlehnt, und diese Elemente sind dann in der Form *musi/mosi te* in zentrale Dialekte eingedrungen, aber nicht im dt. Sinti (jedoch in Wales) nachweisbar. Man wird annehmen müssen, daß *musi* die 3.sg. tschech. *musí* zugrundeliegt. Mit *te* ist es dann zu *muste/moste* verschmolzen oder zu einem flektierbaren Verb *musinel* (Ješina 1886) bzw. ostslowak. *mušinel* (Lípa 1963) weitergebildet worden. Weniger wahrscheinlich ist es, daß *mus-* in *muste* aus dem Substantiv *mus* stammt. Hier ein Beispiel:

tu najtemeder tu moste phires andre škola "du bist der Jüngste, du mußt in die Schule gehen".

2.7. Südbalkanische Dialekte haben slav. *valjati* "wertsein, angebracht sein" übernommen. So finden wir im Arli *valjani* (statt *valjanel*, eine bei mehrsilbigen Verben verbreitete 3.sg. auf -i). Das Element wird sowohl selbständig als auch mit Verbkomplement; vgl.

angla ine o roma sar so valjani
"früher waren die Roma so wie es sich gehörte",
aber
na valjani dušmanluko te misline nikase
"du sollst gegen niemanden Böses planen"
(Beispiele aus Knjilane, Kosova).
Das Präteritum lautet *valjandža*; vgl.
a kava del le sa so valjandža
"und dieser gab ihm alles, was notwendig war".

Es ist auffällig, daß die slavische Grundbedeutung "sich gehören" in allen Beispielen noch fühlbar ist.

Im Bugurdži des Kosovo ist das morphologisch entsprechende *valjazla*, prät. *valjasajlo* in Gebrauch. Gelegentlich werden auch personale Formen gebildet; vgl. *valjazsa te* "du mußt (inf.)" oder prät.

valjasajom hajgode te bešav

"ich mußte irgendwo bleiben (unterkommen)".

ZUSAMMENFASSUNG

Man kann sagen, daß praktisch in allen Dialekten mehrere Ausdrücke zur Verfügung stehen, die möglicherweise auch funktionell differenziert sind. Die Lehnelemente haben im allgemeinen dieselbe Bedeutung wie in der Modellsprache, aber bei *valjani* (Arli) und *valjazla* (Bugurdži) hat wohl eine interne Entwicklung zum Modalausdruck hin stattgefunden.

Formal kann man zwei entgegengesetzte Tendenzen feststellen. Wird ein flektierendes Verb entlehnt, dann erscheint es im Romani zunächst in einer erstarrten Form, z.B. *mora te* von skr. *morati* oder *musi te* bzw. *mus te* von čech. *mušet*. Dann gibt es aber auch wieder eine Tendenz, neue flektierende Verben zu bilden, auch von Elementen, die ursprünglich nicht flektierten, z.B. statt *si te* gel. *som te*, *sal te* usw. (slovak. Dialekte), statt *mus te* neu *musinav*, *musines* usw. (ebda.), statt *kampel* neu *kampav*, *kampes* usw. (ebda.), statt *mora* zumindest prät. *morajum*, *morajan* usw. (Bugurdži), statt *trubul* neu *trubuv*, *trubus* usw. (Kalderaš), statt *valjazla* zumindest prät. *valjasajum*, *valjasajan* usw. (Bugurdži).

Da das dem Bugurdži verwandte Drindari das aktuell bulg. *trjabizla* aufweist, ist es nicht ausgeschlossen, daß auch *valjazla* recht neu ist (möglicherweise unter dem Einfluß des Arli aufgenommen), nachdem in beiden Dialekten vielleicht ein griech. Element ersetzt wurde. Auch im Fall des Burudži wird noch festzustellen sein, ob bzw. inwieweit *valjazla* und *mora* verschiedene Funktionen haben.

Einige Dialekte zeigen ganz deutlich, daß auch in diesem wichtigen grammatischen Bereich Fluktuation herrscht, d.h. einmal entlehnte Elemente bleiben nicht unbedingt für immer erhalten, sondern werden von anderen verdrängt. Wir können zumindest für Kalderaš das Eindringen von *mora* verfolgen, obwohl schon drei Ausdrücke vorhanden sind. Für die Bugurdži-Drindari-Gruppe kann man annehmen, daß hier früher ein anderer, gemeinsamer Ausdruck vorlag. Wenn nun in den beiden Dialekten verschiedene Ausdrücke gebraucht werden, die auf Entlehnung aus den nun verschiedenen Kontaktsprachen hindeuten, bleibt kaum ein anderer Schluß übrig. Auch für den slowakischen Raum ist es wahrscheinlich, daß ursprünglich entlehntes *trebol* (s. deutsches Sinti) von *musi* verdrängt worden ist.

Schließlich sei noch die Frage gestellt, ob die Modalkategorien sprachliche Universalien sind, über die jede Sprache verfügen muß, oder ob einzelne Modalia auch fehlen können. Auf das Romani bezogen lautet die Frage dann: Sind verschiedene Elemente entlehnt worden, weil sie einfach erforderlich waren, oder hat lediglich das Vorbild der Modellsprachen zur Nachahmung verleitet?

LITERATURVERZEICHNIS

- Boretzky, Norbert (1993). *Bugurdži. Deskriptiver und historischer Abriß eines Romani-Dialekts*. Berlin. (Balkanologische Veröffentlichungen der Freien Universität.)
- Boretzky, Norbert (1994). *Romani. Grammatik des Kalderaš-Dialekts mit Texten und Glossar*. (erscheint Sommer 1994 in den Balkanologischen Veröffentlichungen)
- Holzinger, Daniel (1993). *Das Rómanes. Grammatik und Diskursanalyse der Sprache der Sinte*. Innsbruck. (Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft. Sonderheft 85.)
- Hübschmannová, Milena/ Šebková, Hana/ Žigová, Anna (1991). *Romsko-český a česko-romský kapesní slovník*. Praha.
- Ješina, P. Josef (1886). *Romani Čib oder die Zigeuner-Sprache*. Leipzig.
- Kenrick, Donald S. *Morphology and Lexikon of the Romani Dialect of Kotel (Bulgaria)*. (Unpublished PH.D. Thesis)
- Lípa, Jiří (1963). *Přručka Cikánštiny*. Praha.
- Miklosich, Franz (1874). *Märchen und Lieder der Zigeuner der Bukovina. Mundarten und Wanderungen der Zigeuner Europas IV*. In: *Denkschriften der phil.-hist. Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*. Wien. XXIII, 273-327.
- Romano Hangoro (1993). (Zusammengest. von Desider Banga). Bratislava.
- Rozwadowski, Jan (1936). *Wörterbuch des Zigeunerndialekts von Zakopane*. Kraków. (Mémoires de la Comission Orientaliste No. 21)
- Sampson, John [1926] (1968). *The Dialect of the Gypsies of Wales*. Oxford.
- Sowa, Rudolf von (1887). *Die Mundart der slowakischen Zigeuner*. Göttingen.
- Sowa, Rudolf von (1902). *Wörterbuch des Dialekts der slowakischen Zigeuner*. In: *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes XI*, Leipzig.
- Uhlik, Rade (1941-43). *Bosnian Romani: Vocabulary*. Ed. by F.G.Ackerley. In: *Journal of the Gypsy Lore Society* XX, 3-4, 100- 140; XXI, 24-55 u. 110-141, XXII, 38-47 u. 107-119.
- Uhlik, Rade (1983). *Srpskohrvatsko-romsko-engleski rečnik*. Sarajevo.

Norbert BORETZKY

VÝRAZY NUTNOSTI V ROMSKÝCH DIALEKTECH

abstrakt

Modalitu slovesného děje vyjadřuje romština, podobně jako většina moderních jazyků, analytickým způsobem, tj. slovesnými výrazy, resp. spojením modálních sloves a konjunktivu, případně ‚nového infinitivu‘ plnovyznamových sloves. Konjunktiv je tvořen též analytickým způsobem - pomocí částice *te* a tvarů přítomného času. Méně frekventovaný výraz - *te* + ustrnulý tvar slovesa v 3. os. sg.- nazývají někteří romisté infinitivem. Boretzky ho pak označuje jako *nový infinitiv*.

Pokud jde o modalitu *chtění*, romština má ustálené prostředky. Je to modální sloveso *kamel* (*chtít/toužit*) + *konjunktiv* nebo ‚*nový infinitiv*‘. Úzus v jednotlivých dialektech kolísá, takže vedle výrazů:

*kamav te kerav, kames te keres,
kamel te kerel ...*

může stát:

*kamav te kerel, kames te kerel,
kamel te kerel ...*

Místo modálního slovesa *kamel* užívá arlijský dialekt jako jediný slovesa *mangel* (*chtít, žádat*).

Modalita možnosti (*potenciál*) se běžně vyjadřuje spojením ustrnulého slovesného tvaru *šaj* (*lze, je možno*), v záporu *našti* (*nelze, není možno*), méně často s konjunktivem (např. *šaj te džav, šaj te džas... našti te džav, našti*

te džas...), nebo častěji s *prézentem* (např. *šaj džav, šaj džas... našti džav, našti džas...*). Je zajímavé, že se *našti* v některých dialektech může časovat: *naštiv, naštis, naštil...*, takže celé výrazy vypadají takto: *naštiv te džav, naštis te džas, naštil te džal...* Místo *šaj* se v kalderašské romštině vyskytují tvary: *daštiv, daštis, daštil...* V některých balkánských dialektch romštiny výraz *šaj te* je nahrazován slovanskou výpůjčkou *može te*, z čehož opět pomocí romské koncovky pro 3. os. sg. vznikl výraz *možinel te*.

a) Hlavním předmětem tohoto pojednání o modálních výrazech jsou možnosti vyjádření modality nutnosti, povinnosti. Nejobecnějším prostředkem toho je syntagma tvořené pomocí 3. os. sg. slovesa *být* (*si*) a konjunktivu plnovyznamového slovesa:

si te džav, si te džas, si te džal...
(mám jít ...)

Tato konstrukce má paralelu v odpovídajících konstrukcích balkánských jazyků (slovanských i neslovanských): novořec. *echo na kano*, srb. *imam da radim*, alb. *kam per te bere*. Rozdíl je v tom, že v uvedených jazycích modální sloveso má původní negramatikalizovaný význam *mít*, obdobně jako i v jiných evropských jazycích, kde se ovšem místo konjunktivu užívá infiniti-

vu: šp. *tengo que hacer*, něm. *ich habe zu machen*, čes. *mám dělat*.

Romština nemá sloveso *mít*, nahrazuje ho tedy výrazem *jest + dativ (si ma(n) te, si tut te...* - „jest mi, abych“; „jest ti, abys...“). V záporu je to *na-ne/naje man te...*, které však může mít i význam jiné (důraznější) modality - *smět/dürfen*. (Srovn. angl. *you must a you must not*).

b) Nutnost/potřebu děje lze dále vyjádřit pomocí konstrukce tvořené 3. os. sg. prez. slovesa *kampel/kampol* a ‚infinitivem‘. *Kampel/kampol* je gramatikalizované zvrtné sloveso *kamel pes* (přát si, potřebovat), u něhož došlo i k formální změně: tvar 3. os.sg. *kamel* se rozštěpil a zvrtné zájmeno *pes* se připojilo přímo ke kmeni *kam*. Tu pak došlo ke kontrakci tvaru: *kam-el pes > kam-pes-el > kam-pe-el > kam-p-el*, event. i ke střídě *e/o*. Došlo též k sémantickému posunu: *přát si/toužit > potřebovat*. Např.

Mange kampol/kampel te phirel -
Musím/potřebuji chodit.

Tento způsob se podle Boretzkého vyskytuje hlavně v ‚centrálních‘ dialektch (Rozwadowski, Sowa, Lípa, Hübschmannová).

Nejsou řídké případy, kdy se *modus nutnosti/potřebnosti* vyjadřuje pomocí tvarů slovesa *kampol/kampel* i v jiných časech:

Imar kampiľas abijav te avel.
Už měla být svatba.

Samotné *kamel* (*chtít, toužit*) použité ve finitních tvarech ve spojení s ‚infi-

nitivem‘ může vyjadřovat různé formy nutnosti:

So kamav te kerel? Co mám dělat (Co je třeba, abych dělal).

Čirla kamľal te avel khere. Už dávno jsi měl přijít domů.

Autor poznamenává, že obdobné užití slovesa *chtít, toužit* se vyskytuje i v makedonštině (kde zní *sa-kam*) a uvádí příklady:

Saka da se pie. Je třeba pít.

(Srovn. čes. „chce to pít“)

Meso ne saka da jadeš. Nemáš jíst maso.

c) V sintsském dialektu v Německu a v Čechách se konstrukce *si te* (viz ad a) ve výrazech nutnosti používá v osobních tvarech [1.os. sg. *hum te, hunte, hunde, hom te*, 2. os sg. *hal te*, 3. os. sg. *hi te*] místo konstrukce *hi te* pro všechny osoby. Paralely takového užití se vyskytují ve velšské romštině: *šom te, šan te ...*, jakož i v romštině slovenské: *som te džal*.

d) V různých balkánských dialektch romštiny je prostředkem výrazu nutnosti slovanská výpůjčka ustrnulého slovesného modálního tvaru *treba*. Podobně je tomu i v rumunštině - *trbuie*. Nejčastější jsou varianty fonologicky ovlivněné rumunštinou: *trebola* (v arlijském a sintsském dialektu), *trubuj/trubuj* (v gurbetském dialektu), *trubul/trobul* (v gurbetském, kalderašském, džambazském a lovarském dialektu) a dále *trebi*, které se vyskytlo vzácně ve slovenské romštině. Pod vlivem bulharštiny vznikl tvar *trjabizla*¹⁾ (v drindarské romštině v Bulharsku). Romština přizpůsobila tuto výpůjčku svému gramatickému modelu: prezens:

1) Podle bulharského *trjabizla* vzniklo v romštině i *valjazla*. (Tvar *valjandža* je pravděpodobně ovlivněn tureckým prvkem -*dža* nebo srbským *valja da/valjda*, autor se však o tom nezmiňuje. Pozn. anotátora.)

1.sg. *trubuv*, 2.sg. *trubus*, 3. sg. *trubul*, 3. pl. *trubun*; imperfektum: *trubulas*; préteritum: *trubusarda*. Příklad:

Akana trubulas te avelas ma man pale ek šansa.

Teď bylo třeba, abych opět dostal šanci.

e) Vedle *treba* se běžně užívá srbského slovesa *morati* (muset), buď jako přímé výpůjčky: *moram te*, *moraš te*, *mora te* (*Me moram te našav* - Musím utíkat), nebo výpůjčky přizpůsobené romštině, např. préteritum: 1. sg. *morajom*, 3. sg. masc. *morasajlo*, 3. sg. fem. *morasaj*. V arlijštině je běžný ustnulý tvar *mora te*. Příklad:

Mora te spremašaras kaš ivendeske.
Musíme chystat dříví na zimu.

f) Stejnou hodnotu má i germanizmus *musaj* z německého *müssen*, pravděpodobně přes slovenštinu a češtinu. V tzv. centrálních dialekttech jsou výrazy *musi te/mosi te*, *muste/moste*, vedle flexivního slovesa *musinel/mušinel*. Příklad:

Tu moste phires andre škola.
Musíš chodit do školy.

g) V balkánských romských dialekttech se užívá srbského slovesa *valjati* (být hoden čeho, být záhodno) a ustrnulého tvaru *valja* nebo adjektiva *valjan* (hodný, vhodný, slušný). Tyto tvary mají stejný osud jako výše uvedené slavizmy a germanizmy. I zde je značná pestrost odvozených tvarů jak slovesných, tak adverbálních či adjektivních:

Valjasajom te bešav.

Musel jsem zůstat.

Na valjani dušmanluko te misline nikase.

Není dobře (netřeba) nikomu zlo myslet.

Angla ine o Roma, sar so valjani.

Dříve byli Romové, jak se patří.

A kava del le sa so valjandža.

Dej jim vše, co je třeba.

Na konci tohoto pojednání vyvstává teoretická otázka, kterou si klade i sám autor: Je modalita nutnosti jazyková univerzálie nezbytná v každém jazyce, tedy i v romštině, anebo romština pouze napodobuje kontaktní jazyky a přebírá z nich spolu se slovními a frazeologickými výpůjčkami i tyto prostředky pro vyjádření nutnosti?

Svetislav Kostić

Svestislav KOSTIĆ

PARTICIPIUM NECESSITATIS (PARTICIPIUM FUTURI PASSIVI) NEBOLI GERUNDIVUM V HINDŠTINĚ A VÝRAZY NUTNOSTI V ROMŠTINĚ

- 0.1. Modus nutnosti se v různých jazycích vyjadřuje různým způsobem. Ve starých jazycích je sloveso, které označuje děj, jenž má být vykonán, vyjádřeno gerundivem - pasivním přičestím budoucího času (participium futuri passivi), které je taktéž nazýváno *participium necessitatis* (přičestí nutnosti). Jako příklad uveďme latinskou dativní vazbu s gerundivem: *Omnibus moriendum est* - Každý musí zemřít (dosl. Všem jest zemřít). Toto přičestí se vyskytuje i v hindštině. V moderních evropských jazycích se místo nutnostního přičestí užívá infinitivu, v jazycích balkánského jazykového svazu se však užívá konjunktivu (resp. subjunktivu), který tam má perifrastickou podobu: skládá se z částice a finitního slovesného tvaru. Např. řec. *na kanó, na kaneis, na kanei...* srb. *da radim, da radiš, da radi...* (abych dělal, abys dělal, aby dělal...) V romštině se konjunktivu užívá místo infinitivu.

Konjunktiv se tvoří analytickým způsobem - pomocí částice *te* a tvarů přítomného času. Méně frekventovaný výraz - *te* + ustrnulý tvar slovesa v 3. os. sg. - někteří romisté nazývají infinitivem. Boretzky ho označuje jako *nový infinitiv*. Z toho plyne, že předpokládá zánik původního infinitivu a nově vzniklý tvar, v podstatě ustrnulý konjunktivní tvar, se neodvažuje nazvat přímo *infinitivem*. Obdobná situace je v moderních balkánských jazycích, především v řečtině, albánštině, bulharštině a makedonštině, kde infinitiv chybí. Tam použití konjunktivu odpovídá stavu v „balkánské“ romštině. Ve slovnících se slovesa uvádějí v 1. os. sg. prez. Uhlik ve svém srbochorvatsko-romském slovníku (1947 a 1983) slovesa uvádí také v 1. os. sg. prez., zatímco v některých romských slovnících se slovesa uvádějí v 3. os. sg.

- 1.1.1. Pokud jde o výrazy nutnosti, mezi hindštinou a romštinou jsou určité paralely. Na první pohled je patrná shoda v základním způsobu vyjádření nutnosti děje v obou jazycích. Jde především o přítomnost stejných syntaktických prvků: dativ, sloveso *být*¹ (kopula), sloveso - nositel děje. Avšak hned vzápětí se vynořuje základní rozdíl: zatímco hindština „požadovanou“ činnost, děj nebo stav vyjadřuje gerundivem, které končí na *-ná* (m. sg.²), *-ne* (m. pl.), *-ní*

1) Sloveso *být* (je) ve spojení s dativem tvoří konstrukci příznačnou pro novolindické jazyky a romštinu. V moderních evropských jazycích je místo slovesa *být* modální sloveso *mít*. Srovn. čes. *Mám dělat*, angl. *I have to do*, něm. *Ich habe zu machen*, šp. *Tengo que hacer*, srb. *Imam da radim*, řec. *Echo na kano*. Romština nemá sloveso *mít*, nahrazuje ho pádovými konstrukcemi se slovesem „*být*“. Srovn. též rusky *У меня есть*.

2) Tento tvar je shodný s infinitivem slovesa. Gerundivum ve tvaru m. sg. odpovídá neutrálnímu tvaru a užívá se ho u pohybových a dalších intransitivních sloves. O tranzitivních slovesech viz dále (1.1.2-4).

(f. sg., pl.), romština užívá analytického výrazu (konjunktivu, tvořeného pomocí částice *te* a finitních [přezentních] tvarů, či 'nového infinitivu'³⁾. Druhý podstatný rozdíl je v slovosledu. Hindské finitní sloveso (zde kopula *hai*) je vždy na konci věty, zatímco romština připouští sloveso i na počátku věty:

hind.	<i>mudžhe džáná² hai.</i> (dat.) (grv.n.)(spona je)
rom.	<i>si ma(n) te džav⁴.</i> (spona je) (dat.) (konjunktiv)

Hindské gerundivum (*džáná*) a romský konjunktiv (*te džav*) jsou ve vztahu k svým pomocným (modálním) slovesům v pozici předmětů - zde **hind.** *hai* a **rom.** *si(hi)*. Totéž platí i o syntagmatech, která z nich vzniknou:

hind.	1. <i>mudžhe</i>	2. <i>ghar džáná</i>	3. <i>hai.</i>
rom.	3. <i>si</i>	1. <i>ma(n)</i>	2. <i>te džav khere.</i>

Mám¹ jít domů (dosl. 'Je mi jít domů').

Neosobní vazba:

hind.	<i>(Ghar) džáná hai.</i>	Je třeba jít (domů).
rom.	<i>Si te džal (khere).</i>	Je třeba jít (domů).

Takové větné konstrukce, v nichž se gerundivum vyskytuje v neutrální podobě (-ná), jsou v hindštině možné pouze u intranzitivních (nepřechodných, nepředmětových) sloves.

- 1.1.2.** Tranzitivní (přechodná, předmětová) slovesa tvoří v hindštině tytéž konstrukce, avšak předmět, *'na kterém má být děj vykonán'*, svým rodem a číslem ovlivňuje tvar gerundiva:

Mudžhe ghar (m. sg.) dekhná (m. sg.) hai.
Mám se podívat na dům (Mně dům viděn jest).
Mudžhe ghar (m. pl.) dekhne (m. pl.) haiN.
Mám se podívat na domy (Mně domy viděny jsou).
Mudžhe čhurí (f. sg.) dekhní (f. sg.) hai.
Mám se podívat na nůž (Mně nůž viděn jest).
Mudžhe čhurijáN (f. pl.) dekhní (f. pl.) haiN.
Mám se podívat na nože (Mně nože viděny jsou).

K této kongruenci (shodě v rodě a čísle) předmětu a gerundiva dochází tehdy, je-li předmět v předmětovém pádě. Ten se u neživotných substantiv rovná vždy nominativu.

- 1.1.3.** Předmět vyjádřený akuzativním tvarem s postpozicí *ko*⁵ (což je u životných povinné) kongruenci ruší, tj. bez ohledu na rod a číslo předmětu je tvar gerundiva neutrální (-ná):

Mudžhe ghar ko dekhná hai.
Musím se podívat na (právě ten) dům.
Mudžhe gharoN ko dekhná hai.
Musím se podívat na (právě ty) domy.

Mudžhe čhurí ko dekhná hai.

Musím se podívat na (právě ten) nůž.

Mudžhe čhurijoN ko dekhná hai.

Musím se podívat na (právě ty) nože.

- 1.1.4. Neutrální tvar zachovává i gerundivum tranzitivních sloves při nevyjádřeném předmětu děje, podobně jako v 1.1.3. a v 1.1.1 (intransitivní):

Mudžhe dekhná hai.

Mám vidět.

Dekhná hai.

Má se vidět.

- 1.2. Slovesný tvar *jest* v jiných časech nebo způsobech přenesse nutnost děje do příslušného času nebo způsobu:

préteritum	<i>thá</i>	<i>the</i>	<i>thí</i>	<i>thíN</i>
	byl	byli	byla	byly
futurum	<i>hogá</i>	<i>hoNge</i>	<i>hogí</i>	<i>hoNgí</i>
	bude	budou	bude f.	budou f.
optativ	<i>ho</i>	<i>hoN</i>		
	je-li	jsou-li		

- 1.3. Výraz nutnosti se slovesem *být*, resp. s kopulí *je(st) - hai*, považujeme za základní a obecnou, nezdůrazněnou očekávanou činnost (čes. *mám...*). Poněkud jiných prostředků se užívá pro vyjádření nutnosti, naléhavé potřeby konání činnosti (čes. *musím...*). [O tom viz níže]. Tento první způsob je i svým výskytem obecný; všude se užívá pomocného slovesa *být*, event. jemu velmi blízkého slovesa *mít*, podobně jako v evropských jazycích. Boretzky uvádí příklady ze šp. *tengo que hacer*, angl. *I have to do*, něm. *ich habe zu machen*, řec. *echó na kano*, srb. *imam da radim* (mám dělat). V tomto ohledu je romština mnohem bližší hindštině a novoindickým jazykům, neboť užívá vazby dativu se slovesným tvarem *je(st)*. Gerundivum však romština nezná, a nemůže tedy mít kongruentní vztahy. Výrazy nutnosti jsou tu mnohem jednodušší než v hindštině.

- 2.1. Vyšší stupeň nutnosti děje je v hindštině vyjádřen vkládáním ustrnulého slovesného tvaru *čáhie* = „třeba“ (od *čáhná* - chtít) mezi gerundivum a kopuli. Platí to především o jiných časech a způsobech než je přítomnost. Např.:

prét. <i>Mudžhe ghar džáná čáhie thá.</i>	Potřeboval jsem jít domů.
<i>Mudžhe dekhná čáhie thá.</i>	Potřeboval jsem vidět.
<i>Mudžhe ghar dekhná čáhie thá.</i>	Potřeboval jsem vidět dům.
<i>Mudžhe čhurí dekhni čáhie thí</i>	Potřeboval jsem vidět nůž.
<i>Mudžhe čhurijoN ko dekhná thá.</i>	Potřeboval jsem vidět (právě ty) nože.

3) termín Boretzkého - viz jeho článek v tomto čísle

4) Tyto příklady, jakož i většina příkladů v tomto článku, jsou přejaty z výše citovaného článku N. Boretzkého.

5) Předmětový pád (akuzativ) životných podstatných jmen je v hindštině běžně tvořen postpozicí *ko*. U neživotných znamená tento tvar důraz na předmět ve větě. Srovnej též odlišené akuzativní tvary životných a neživotných jmen v češtině a jiných slovanských jazycích.

<i>fut. Mudžhe ghar džáná čáhie hogá.</i>	Budu potřebovat jít domů.
<i>Mudžhe dekhná čáhie hogá.</i>	Budu potřebovat vidět.
<i>Mudžhe do ghar dekhne čahie hoNge.</i>	Budu potřebovat vidět dva domy.
<i>Mudžhe do čhuriján dekhni čáhie thíN.</i>	Potřeboval jsem vidět dva nože.
<i>Mudžhe čhurijoN ko dekhná čáhie hogá.</i>	Budu potřebovat vidět (právě ty) nože

V přítomném čase stojí *čáhie* obvykle samostatně, tj. bez *hai*:

<i>Mudžhe ghar džáná čáhie.</i>	Potřebuji jít domů.
<i>Mudžhe dekhná čáhie.</i>	Potřebuji vidět.
<i>Mudžhe čhurí dekhni čáhie.</i>	Potřebuji vidět nože.

- 2.2.** *Čáhie* je starším tvarem subjunktivu slovesa *čáhná*, které má tentýž význam jako romské *te kamel*. Pro vyjádření nutnosti je zde opět paralela mezi oběma jazyky: uvedený hindský subjunktiv je gramatikalizován. Gramatikalizován je také v romštině slovesný tvar vzniklý ze slovesa *kamel*, resp. ze zvratného slovesa *kamel pes*, které metatezí a kontrakcí dalo: *kam-pes-el* > *kam-pe-el* > *kampeľ*. Termínem *gramatikalizace* rozumíme užití určitého slova nebo výrazu k vyjádření určité gramatické funkce. Zároveň dochází k oslabení nebo ke ztrátě jeho původního sémantického významu.

hind. *Mudžhe (ghar) džáná čáhie.* (Mně je třeba jít domů)

rom. *Mange kampel te džal (khere).*

- 2.2.1.** Zdá se, že zde nejde o náhodnou shodu mezi oběma jazyky, nýbrž o původní indickou konstrukci. Na rozdíl od tvrzení Boretzského tedy není možné hledat původ romských konstrukcí se slovesem *kamel* v obdobných konstrukcích existujících v balkánském jazykovém svazu. Vzhledem k tomu, že romština je jazyk novoindoárijský, je pravděpodobnější, že tyto jevy jsou původní, indické. V případě slovesa *kamel* a zvratného *kamel pes*, které může v některých rom. dialektech stát místo výrazu *kampel*, je však porovnání s makedonským *sakam* a řeckým *theló* (chci) oprávněné. V makedonské frázi *saka da se pie* (je třeba pít, „chce to pít,“) je sloveso *saka* (chce) v indikativu, stejně jako romské *kamav* (chci) ve frázi *so kamav te kerel* - „co je mi třeba dělat,“. V obou případech jde o výraz nutnosti. Hindské sloveso *čáhná* (chtít) v indikativu však nikdy nemůže ve výrazech nutnosti zastupovat subjunktiv *čáhie*.

- 3.1.** V hindštině je nejvyšší stupeň nutnosti (*muset*) vyjádřován spojením gerundiva a finitních tvarů slovesa *parná* (padat, spadnout, být položen), které se zde gramatikalizuje a znamená *muset* („připadat“, „dopadat“, „naléhat“). Hindština totiž ekvivalent našeho slovesa *muset* nemá. Na rozdíl od *čáhie* se sloveso *parná* časuje. Modus nutnosti děje tak lze vyjádřit jak v přítomnosti, tak i v minulosti a budoucnosti:

<i>přít. Mudžhe ghar džáná partá hai.</i>	Musím jít domů.
<i>Mudžhe ghar dekhná partá hai.</i>	Musím vidět dům.
<i>Mudžhe čhurí dekhni partí hai.</i>	Musím vidět nůž.

min. <i>Mudžhe ghar džáná pará.</i>	Musel jsem odejít domů.
<i>Mudžhe ghar dekhná pará.</i>	Musel jsem vidět dům.
<i>Mudžhe čhurí dekhní parí.</i>	Musel jsem vidět nůž.
bud. <i>Mudžhe ghar džáná paregá.</i>	Budu muset jít domů.
<i>Mudžhe ghar dekhná paregá.</i>	Budu muset vidět dům.
<i>Mudžhe čhurí dekhní paregí.</i>	Budu muset vidět nůž.

- 3.2.1. K vyjádření modu nutnosti užívá romština ustrnulých výrazů (v 3. os. sg. prez.), jež jsou původem slavizmy a germanizmy: *trubuj/trobuj*, *trebola*, *trubul/trobul* (srb. *treba* prostředkované rum. *trebuie*), *musaj* a varianty: *muste*, *moste*, *musa*, *musan*; *muszáj*, *muszájñ*, *muszán* z něm. *muss sein* prostřednictvím slovenštiny, češtiny a maďarštiny), *mora* (srb. *mora*), *valja*, *valjani*, *valjandža* (srb. *valja*). Tyto ustrnulé tvary jsou ve spojení s konjunktivem (užívám příkladů z článku N. Boretzkého):

<i>Trubuj te džan.</i>	Musejí odejít.
<i>Pale musaj te džas te manges cara manro.</i>	Musíš opět jít prosit o trochu chleba.
<i>Tu najterneder, tu moste phires andre škola.</i>	Ty nejmladší, ty musíš chodit do školy.
<i>Na valjani dušmanluko te misline nikase.</i>	Nikomu netřeba přát zlo.
min. <i>Mora sas te džav te postiv kodo ramazano.</i>	Musel jsem jít a postit se o ramazánu.

- 3.2.2. Těchto výrazů se užívá nejen v ustrnulé podobě, jak je uvedeno v předchozích příkladech⁶, nýbrž mohou být časovány podle romské konjugace:

<i>Akana trubulas te avelas ma/man pale ek šansa.</i>	Ted' se mi musela dostat příležitost.
<i>Valjasajom hajgode te bešav.</i>	Musel jsem se někde ubytovat (přebývat, „sedět“).

Z českého (slovenského, maďarského...) germanizmu *muset* má romština tvary *musinel/mušinel*. Výpůjčka ze srbského slovesa *morati* (> 3. os. sg. *mora*) má romské tvary: 1. os. sg. min. času *morajom*, 3. sg. masc. *morasajlo*, fem. *morasaj*. Kromě toho dochází v některých dialektech ke kompletnímu přejímání slovanských (srbských) gram. tvarů: *moram* (+ te), *moraš* (+ te), *mora* (+ te)...

4. Jak je vidět, existuje v hindštině velká rozmanitost tvarů a způsobů vyjádření nutnosti děje. Základem těchto výrazů je pasivní přičestí futura - gerundivum ve vazbách s dativem. Subjekt předpokládaného děje je v dativu a predikát v 3. os. sg. určitého času. Pro hindštinu je příznačná kongruence předmětu a predikátu. Tranzitivní slovesa, kterými se vyjadřuje předpokláda-

6) Někdy se, jak ukazuje Boretzky ve svém článku, vyskytuje místo *kampel* tvar *kampol*.

ný děj vyjádřený gerundivem, se shoduje v čísle a v rodě s objektem děje. Např.:

Mudžhe čunján (fem. pl.) *dekhni* (fem. pl.) *haiN/hoNgí/pareNgí* (fem. pl.).
Jako modifikátoru nutnosti děje se užívá: a) *hai* - je b) *čáhie* - třeba
c) *partá hai* - připadá, musí.

Romština se pro rozlišení nutnosti opírá spíše o modelové jazyky, z nichž si výrazy nutnosti vypůjčuje: *treba, mora, musaj, valja*. Modálního slovesa se užívá buď v ustrnulém tvaru (*kampel, trubuj, musaj, mora*), nebo se časuje podle romské konjugace. Nejsou vzácné ani případy, jak ukazuje i Boretzky, kdy jsou přejímány kompletní tvary z kontaktního jazyka, např. *moram, moraš, mora...*

Místo hindského gerundiva užívá romština buď konjunktivu, nebo ‚nového infinitivu‘ plnovýznamových sloves.

Na závěr můžeme porovnat tyto modální prvky v obou jazycích:

	mám	je mi třeba	musím
hind.	<i>hai čá</i>	<i>hie</i>	<i>partá hai</i>
rom.	<i>hi/si</i>	<i>kampel</i>	<i>trubuj, musinel</i>

Modus nutnosti patří mezi jazykové univerzálie. Jeho výrazová stránka se však v různých jazycích liší. Gerundiva jsou příznačná pro staré jazyky. K tomuto typu výrazů patří i hindské výrazy nutnosti. Romština je v tomto ohledu dost podobná hindštině, ale typologicky se výrazy nutnosti podobají evropským, zvl. pak balkánským výrazům, a místo gerundiva se užívá infinitivu, resp. konjunktivu.

LITERATURA:

- Boretzky, Norbert, *Zu Ausdrücken für Notwendigkeit in den Romani-Dialekten*, článek v tomto čísle.
- Hübschmannová, Šebková, Žigová: *Romsko-český a česko-romský kapesní slovník*, SPN, Praha 1991, 651 str.
- Pořízka, Vincenc, *Hindština, Hindi Language Course I*, SPN, Praha 1972 (2. vydání), 703 str.
- Uhlik, Rade, *Srpskohrvatsko-ciganský rečník (Romane alava)*, Svjetlost, Sarajevo, 1947, 194 str.
- Uhlik, Rade, *Srpskohrvatsko-romsko-engleski rečník, Romengo alavari*, Svjetlost, Sarajevo, 1983, 473 str.
- Uhlik, Rade, *Infinitiv u romskom jeziku, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Godišnjak XVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 15 (poseban otisak)*, Sarajevo 1978, str. 177-221.
- Uhlik, Rade, *Kompozitne verbalne lokucije u romskom jeziku - Locutions verbales composites dans la langue romani, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Godišnjak - XV, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 13 (poseban otisak)*, Sarajevo 1977, str. 309-343.

Claude a Marie-José CARRETOVI

FOTOREPORTÁŽ Z KLENOVCE

Claude Carret, nar. v Rennes ve Francii r. 1949, se fotografování věnuje od roku 1976. Zaměřuje se především na fotografii reportážní. Jeho díla je možno vidět v mnoha výstavních síních a muzeích po celé Francii. Kromě toho vyšlo i několik publikací s jeho fotografiemi.

Do Československa přijel poprvé roku 1984 a brzy zde objevil „své“ prostředí - u Romů z Klenovce. Přestože neumí ani romsky, ani slovensky, říká, že s Romy se dá snadno komunikovat i bez znalosti jazyka a že se mezi nimi cítí dobře. Důkazem toho je nejen to, že do Klenovce jezdí od té doby každý rok, ale svědčí o tom především jeho fotografie.

Manželka Clauda Carreta - Marie-José, která jezdí rovněž již 10 let s manželem do Klenovce, se narodila v německém Trieru. Fotografování se věnuje od roku 1980 a i její fotografie jsou součástí mnoha francouz-

ských veřejných i soukromých sbírek. Doposud vydala pět fotografických publikací.

Fotografie Clauda a Marie-José Carretových doprovázíme písničkami z Klenovce, vybranými ze sbírky Bohuslava Valaššana (viz anotace). Písničky povětšinou zpíval Ján Cibula, tehdy student lékařské fakulty. MUDr. Ján Cibula v roce 1968 emigroval do Švýcarska, kde žije dodnes. Byl zvolen prvním předsedou mezinárodního svazu Romů - Romani Union. Pod jeho předsednictvím se Romani Union stala v roce 1979 členem OSN v sekci mimovládních organizací.

Otec Jána Cibuly - Handi - byl proslavený primáš. Jeho děti po něm zdědily hudební nadání i lásku k hudbě. Ján hraje na housle, a když se mu zasteskne po Klenovci, zpívá si starodávné romské písničky, které v jeho podání zaznamenal téměř před čtyřiceti lety pan Valaššan. Písničky přetiskujeme bez úprav, třebaže přepis textu ani překlad nejsou zcela přesné.

PRISNIL SA MI SNÍČEK

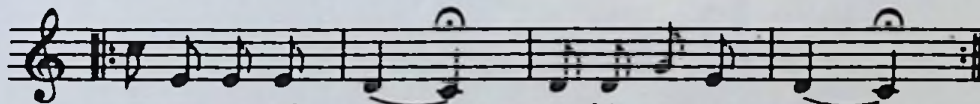
Súno gélom

Klenovec,
Ján Cibula, 25 r., 1957

Volne, tahavo ♩ = 52

Prisnil sa mi sní - ček, prisnil v tmavej no - ci,
Sú-no gé-ľom, sú - no, ka-la ra-to - ra - ha.

že som se-del smut - ný v ža-lár-nej piv - ni - ci.
Ka-la rá-to - ra - ha, ka-la tem-ňí - ca - hu.

2. Mamka moja, mamka,
a čo moje deti?
[: Nemajú čo do úst,
nieť čím zaodieti.:]

2. Mri guli dajóri,
ta mre cháva kaj-hi?
[: upro vodro bešen,
páňi máro mangel.:]

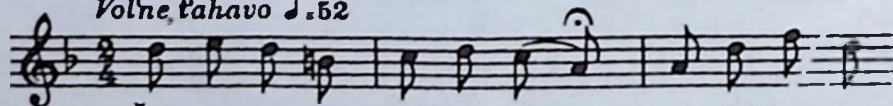

ŽANDÁRI NÁS POCHYTALI

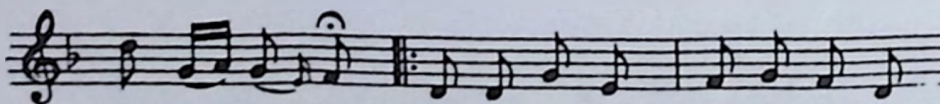
Aven, aven, ó žandára

Klenovec,
Ján Cibula, 25. r., 1957

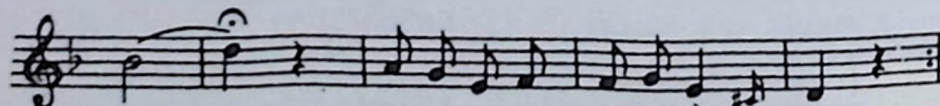
Volne, tahavo ♩. 52

Žan-dá-ri nás po-chy-ta-li, a - by všet-kých
A - ven, a - ven, ó žan-dá-ra, hoj mre ba - la

o - stri-ha - li. Ne-stri-haj - te ma do - ho - la,
te čin-ge - ren. Ma-čin-ge - ren mí - re ba - la

jááj, — radšej pôjdem do tá-bo - ra!
jááj, — inkamdenman pro tá-bo - ris!

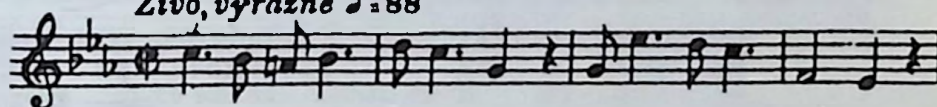

EJ, VY MLADÍ CIGÁNI

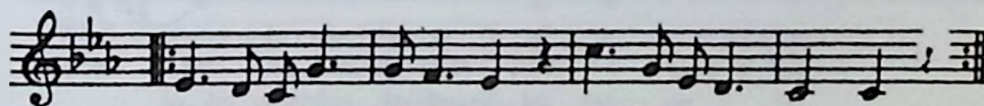
Ej, čhavale romale

Klenovec,
Ján Cibula, 25. . . 1957

Živo, výrazne ♩ = 88

Ej, vy mladí Cigá - ni, ťaž - ko robit' zná .
Ej, čha - va - le roma - le, phá - ri bu - ti kó - : m.

Má - lo do úst vlo - ži te, má - lo za to má - ti
Ni na píjen, Ni na han, ťaj tru - ťa - le phí - ren.

TEČIE VODA, TEČIE

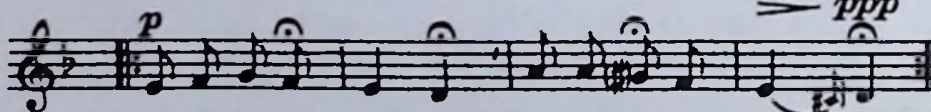
Okoj, avel, okoj

Klenovec,
Ján Cibula, 25. r., 1957

Volne ♩ = 60

Tečie voda, te - čie, za-ka-le-ná, mut - ná.
Okoj avel, o - koj, jak či-ka-lo pá - ňi.

Povedz-že mi, mi - lá, čo si dues tak smut - ná?
O-koj a-vel, o - koj, mŕí ťu-kar pí - rd - ňi.

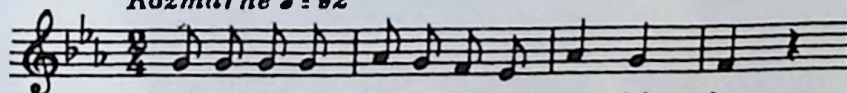
DIEVČENSKÁ

Pi ulica náne čhávo

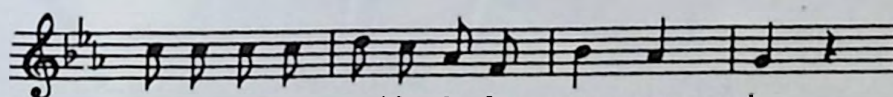
Klenovec,

Adela Cibuľová, 21. r., 1958

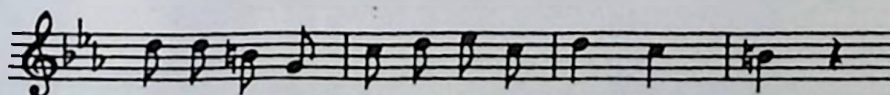
Rozmarne ♩ = 92

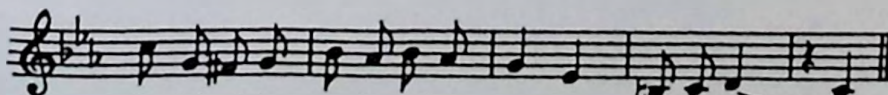
Na u - li - ci nie - to chlapca ta - ké - ho,
Pi u - li - ca ná - ne čhá - vo so me stóm.

čo by som sa za - hla - de - la na ne - ho,
Ko - ru - na - ha na - bi - ri - nav čo - ro stbm.

le - bo poznám šu - ha - jič - ka švár - ne - ho,
Ná - ne lo - ve, ná - ne lo - ve či ga - da,

chudobný je, to - ho lí - bim, vy - dám sa za ne - ho.
čo - ro stbm ba - re čo - ro, čo - ra da - ke - ro stbm.

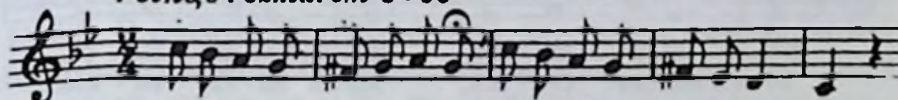

DLHÁ CESTA

Upre phirdom

Klenovec,
Ján Cibula, 25. r., 1957

Volne, s rozmarom ♩ = 66

Vrátil som sa z dlhej cesty, nenašiel som si novej - ty.
Upre phirdom fára dindom, kikhaj romňa nado bin - dom.

Do Klenovca som si za - šiel, tam som si ti pra-vú na - šiel.
Ande gélom Klí-nó-ca - te, o - daj romňa me du-biň - dom.

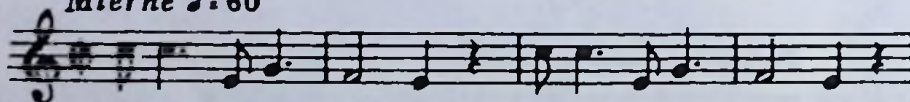

KTOŽE MI POMOŽE

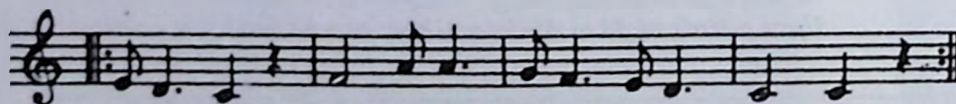
Soske mange

Klenovec,
Ján Cibula, 25. r., 1957

Mierne ♩. 60

Ktože mi po - mō - že, keď už so - nne - sú - ci,
Soske mange tra - sta, ku - na ná - ne va - sta.

ne - mō - žu pra - co - vat' mo - je čierne ru - ky.
Nadšanen te ke - ren, mŕ - re ka - le va - sta.

Ilona LACKOVÁ

GADŽIKANE KIRVE BARA ŠAROŠATE (SELŠTÍ KMOTŘI VE VELKÉM ŠARIŠI)

(Redakčno lav kija: Andro angomisuno numeros čhindas o Gejzas Demeter pal oda, so sas ko Roma KIRVO. E Ilona Lacková amenge phenel, so sas KIRVIPEN ke lende Bara Šarošate.)

Mek angle vojna sas Bara Šarošate vaj šovvardeš romane khera. Amen bešahas pal o varošis, paš e Torysa. Tele. Upral džalas e phurd. Amari vatra sas lavutariko vatra: jepaš Roma sas lavutara, jepaš buťakere. O lavutara peske dživenas čino feder, aľe jevende the le lavutareng e o lavutara bašavnas andro goja. Bijava kernas o gadže ča ňila. Jevende na sas kaj te bašavel. Dživahas čorikanes sar aver Roma, hjaba kaj samas barikane, hoj sam lavutariko vatra.

So kerenas amare Roma? Vičinenas kirvenge barvale gadžen - chulajen. Oda sas ajsi sar zaruka, hoj kodi romaŋi familija na merla bokhate. Gadžo kirvo na ča kaj delas le čhavoreske darunkos - love, gadora, perňicici - aľe te le krestňatkoskera da dades, phralen pheňen na sas so te chal, ta lenge na delas te merel. E gadži kirvi bičhavlas bandurki, ciral, šutlo thud, sojegaver. Vaš oda phirahas lenge te kerel pro maľi, pre dvora, so lenge kampelas.

Amaro kirvo pes pisinlas Nograd. Jekhvar jevende džalas o Nograd kaštenge andro veš. O veš sas upre pro hedos. O Nograd vičinda mire phrales, le Jožkus - bo leske sas o Nograd kirveske - kaj te džal leha te rakinel o kašta pro verdan. O Jožkus geľľa. Sas jiva, boro šil. O guruva, sar cirdenas o verdan upre le heďoha, ta čhindonas andro jiv, na birinenas te džal. Sar pes mocinenas, mocinenas te cirdel, pre jekheste phadľľa o chomutos.

O Nograd bičhaďa amare Jožkus khere pal aver chomutos. „Sig, siďar!“ phenda leske. O Jožkus ľľa o chomutos, prastalas, so šaj. Sig, sig siďarlas upre le heďoha, o pharo chomutos andre men. Khamľľľa, o paňa pal leste čhordonas, ta chudňa te chal jiv. Sar avľa khere, imar leske sas namištes - raťi baro keradľpen, o horučki les marnas. Chudňa zapal pľuc. Duje dľvesenca muľa. Na sas leske pomoca. Aľe phares merelas. But kinozinlas. E baba phenda: „Vaš oda našťi merel, bo kamel te dikhel kales, so hin leskere meribnaske došalo.“

E daj rovindos geľľa pal o Nograd, pal o kirvo. O Nograd na kamelas te avel, aňi e Nogradka. Gadžo šoha na thoďa o pindro andre osada, hjaba te sas kirvo! Te amen avle te vičinel andre buťi, ta ča ačhenas pre phurd a vičinenas pal e phurd: „Máňo, poc mi robic!“ No ajci ajci e Nogradka avľa. Sar la o Jožkus dikhľľa, phandľľa andre o jakha, avka čoro muľa. O kirvo poťinda o parušagos, aľe so olestar?

(Redakční poznámka: V předchozím čísle psal Gejza Demeter o tom, jaký význam má pro Romy funkce KMOTRA. Ilona Lacková nám sděluje, co znamenalo u nich ve Velkém Šariši KMOTROVSTVÍ).

Ještě před válkou bylo ve Velkém Šariši asi šedesát romských domků. Bydleli jsme za městysem u Torsy. Dole. Nahoře vedl most. Byli jsme muzikantská osada: polovina Romů hudebníci, polovina nádeníci. Hudebníci žili o něco lépe, ale v zimě i hudebníkům hráli muzikanti ve střevech. Svatby dělali sedláci jenom v létě, v zimě nebylo kde hrát. Žili jsme chudě jako ostatní Romové, třebaže jsme se pyšnili tím, že naše osada je muzikantská.

Co dělali naši Romové? Zvali si za kmotry bohaté sedláky - statkáře. To byla jakási záruka, že rodina neumře hladu. Gádžovský kmotr dal děcku nejen dáreček - peníze, šatičky, peňinku - ale když kmotrěncovi rodiče a sourozenci neměli co jíst, nechal je zahynout. Gádžovská kmotra poslala brambory, tvaroh, kyselé mléko a podobně. My jsme jim zato chodili dělat na pole, do dvora, jak potřebovali.

Náš kmotr se jmenoval Nograd. Jednou v zimě jel Nograd do lesa pro dříví. Les byl nahoře na kopci. Nograd zavolal mého bratra Jožku - protože mu byl Nograd za kmotra - aby s ním jel nakládat dřevo na vůz. Jožka šel. Byla spousta sněhu, silný mráz. Voli, co táhli vůz do kopce, zapadali do sněhu, nebyli schopni jít. Jak se tak namáhali, praskl na jednom z nich chomout. Nograd poslal Jožku pro jiný. „Pospěš si!“ povídá mu. Jožka popadl chomout a běžel, co mu síly stačily. Rychle pospíchal do kopce s těžkým chomoutem na krku. Zpotil se, pot z něj jen lil, a tak začal jíst sníh. Když doběhl domů, už mu bylo zle - v noci měl vysokou horečku, jen to s ním lomcovalo. Dostal zápal plic. Za dva dny umřel. Nebylo mu pomoci. Ale umíral těžce. Strašně dlouho byl v agonii. Babička řekla: „Nemůže umřít, protože chce vidět toho, kdo mu zavinil smrt.“

Maminka šla plačky za Nogradem, za kmotrem. Nograd nechtěl jít, ani Nogradka. Gádžo v životě nevstoupil do cikánské osady, třebaže to byl kmotr! Když nás volali do práce, zůstali stát na mostě a volali z mostu: „Máňo, pojď mi dělat!“ No potom nakonec Nogradka přece jen přišla. Když ji Jožka uviděl, zavřel oči a chudák umřel. Kmotr zaplatil pohřeb, ale co z toho?

Přeložila M.H.

RÉSUMÉ

PARRAINS PAYSANS À VELKÝ ŠARIŠ

L'article complète les informations de Gejza Demeter (voir 2e No de Romano Dzaniben) sur le parrainage.

L'auteur a vécu, avant la guerre, à Velký Šariš, village près de Prešov, où il y avait, à l'époque, environ 60 maisons roms. La moitié des Roms étaient des musiciens, l'autre moitié des salariés, mais tous étaient assez pauvres. En hiver surtout, ils souffraient souvent de la faim, car il n'y avait pas de travail dans les champs et les paysans ne célébraient pas les noces.

Pour avoir une protection et une garantie dans les périodes de misère, les Roms demandaient aux riches paysans de devenir les parrains ou les marraines de leurs enfants. Les "gadjés" leur accordaient souvent ce parrainage. Ainsi, la famille rom s'engageait à aider "ses gadjés", tandis que la famille paysanne aidait "ses tsiganes" à survivre dans les périodes difficiles.

Il est intéressant de noter cependant qu'un parrain paysan ne mettait jamais les pieds dans le village tsigane et appelaient les Roms au travail de la route. Pour un "gadjo", entrer dans le village ou pénétrer dans une maison tsigane était exceptionnel en fait.

Milena HÜBSCHMANNOVÁ

POZNÁMKY KE KNIZE JÍŘINY VAN LEEUWEN-TURNOVCOVÉ

*Historisches Argot und neuer Gefängnislang in Böhmen, Teil 1:
Wörterbuch, Kommission Harrassowitz Verlag, Berlin 1993
(Historický argot a nový vězeňský slang v Čechách, Díl 1: Slovník, 362 str.)*

Před rokem vyšla německá knížka o českém argotu. Nejsem v této tématice odborník, z předchozích děl o českém argotu jsem nečetla nic, a přesto o knížce píši. Na prvním místě proto, abych na ni upozornila. Četla jsem ji jako napínavý cestopis do pro mne neznámých krajů etymologie, sémantiky, metaforiky a nevycházela jsem z údivu nad lidskou obrazotvorností, někdy pitoreskní, drzou, čeměhumornou, vulgární i poetickou. Ze všeho nejzajímavější jsou průzory do historické, sociální a politické skutečnosti, která se za různými výrazy skrývá.

Autorka zpracovává obdivuhodné množství pramenů od počátku minulého století až do nejnovější doby. (V oddíle 1.5.3. *Chronologie pramenů* upozorňuje na to, že zatím první známé dokumenty o českém argotu se našly v soudních materiálech v Mladé Boleslavi a v Táboře už v roce 1579!)

Van Leeuwenová excerpue jednk beletrii z vězeňského prostředí, jednak předešlá díla o argotu. U každého hesla je uveden pramen a etymologie a je popsán proces - někdy velmi klikatý - jakým se argotický výraz dostal od označení původního skutečnostního referentu do nového sémanticko-stylistického „šuplíku“. Ať namátkou otevřeme knížku na kterékoli stránce, všude nás čeká nějaké překvapení. Odhalí se nám neprůhledná etymologie, nahlédneme do odlišných kulturních hodnot našich předků, pobaví nás vtípnost „vynálezců“, kteří pojmenovali likér *Praděd*, označený etiketou s obrázkem usmívajícího se dědy, **alkohol s lidskou tváří**. Samozřejmě že tenhle výraz pobaví pamětníky roku 1968, další generace mu možná přestanou rozumět a velice pravděpodobně vyjde z oběhu. Kéž by z oběhu vyšel i výraz **vobdivovat debilizátor**, což znamená *dívat se na televizi*, a to tím, že by televize vysílala méně „debilizujících“ pořadů.

Do třetice uvedu náhodně vybrané heslo **hunt, být na huntě** - sejít, být na tom špatně; **hunt** je z německého *Hund* - pes a **být na huntě** je konstrukce analogická jako „být na mizině“. Psu (včetně negativní konotace připisované jeho ženskému protějšku - fence) je přiznávána nízká symbolická hodnota. Přenesen do lidské sféry reprezentuje pes chudobu (jako zde), špatnou situaci (viz „pod psa“), fenka potom (sexuální) nemorálnost (viz „čubka“). Rovněž francouzské slovo *canaille* a italské *canaglia* (z lat. *canis* = pes, fena) nejsou příliš lichotivá, neboť znamenají „rošťák, mrcha, darebák“, ale také „havěť, lůza, chátra, holota“. Představa mrtvého psa je symbol smůly, neštěstí...

Pokusila jsem se pro názornost ocitovat alespoň jedno heslo. Dovolila jsem si vypustit některé značky, zkratky a odvolávky, které by bez vysvětlení uvedeného

v rejstřících byly nesrozumitelné. I tak je vidět, jak důkladně jsou hesla vystavěna a z kolika různých aspektů autorka jednotlivé argotické výrazy osvětluje.

Většina argotických slov má nečeskou etymologii. Je to pochopitelné, protože komunikační platnost argotu je omezena na výlučnou skupinu lidí, která se snaží mluvit tak, aby jí ostatní členové společnosti nerozuměli. Většinou spojujeme argot s podsvětím, s vězením apod. V oddíle zkratk na str. IX vidíme, jak rozsáhlá je výpůjčková oblast pro český argot. Největším zdrojem je patrně němčina, kterou autorka, vynikající lingvistka a sociolingvistka, diferencuje podle různých německých dialektů. Další jazyky, z nichž český argot čerpá, jsou (podle abecedního pořádku): arabština, angličtina, bulharština, čínština, francouzština, hebrejština, italština, japonština, jiddiš, latina, maďarština, moravská nářečí, perština, polština, portugalština, rumunština, ruština, slovenština, slovinština, srbochorvatština, turečtina, tatarština, ukrajinština... a samozřejmě také romština, lépe řečeno různé romské dialekty. Zajímavé je, že romský původ mají i slova, která se dostala z argotu do slangu a posléze i do hovorové řeči. Například slovo *thuv* - kouř a od něho odvozený výraz *thuvalo* - doutník nebo *thuvali* - cigareta daly vzniknout dokonce třem českým slovům. Jedno z nich je argotické: **tuvelo** - doutník; další **hulit** a **vajgl** jsou slova sice expresivní, ale běžně užívaná.

Při konstrukci argotických výrazů často fungují různé „zatemňovací“ techniky, které se ovšem uplatňují spontánně i v normální mluvě - například metateze, přesmyknutí hlásek nebo slabik, či elize, vypouštění slabik. Tento jev můžeme sledovat ve slangových výrazech z nedávné doby: **ty vado** je evidentně z „hovada“, kterému bylo amputováno „ho“; **naschle** ztratilo díky lenosti mluvčích své „-danou“. Zakotví-li v obecné mluvě navždy, bude třeba dalších etymologických slovníků, aby naši potomci věděli, že jde původně o krásný pozdrav „na shledanou“, tedy „Dej Bože, abychom se opět shledali.“

Uvedu alespoň některá slova českého argotu, slangu nebo hovorové mluvy, která vzešla z romštiny. Výrazy, které posuzuji etymologicky jinak než autorka, jsou označeny indexem a opatřeny poznámkami v závěru článku. Hesla uvádím ve zkrácené podobě.

akva!	- má to tam! (v kapse peněženku) - od: <i>ak adava!</i> , <i>ak</i> = tam, <i>adava</i> = to
andre, andro	- do, v; poslal ho andre minč - poslal ho pryč (<i>mindž</i> = ženské přirození)
angelit/mangelit	- prosit, žádat - od: <i>te mangel</i> = prosit, žádat
ara!/arak!	- pozor! - od: <i>te arakhel</i> = ochraňovt, najít
bálatej	- tlustý - od: <i>balo</i> = prase
bálice	- svině - od: <i>balí</i> = svině
banko/baněro finěro	- podvod, (ošidit o peníze) - od: <i>bango</i> = křivý
báro/bárovnej	- velký - od: <i>baro</i> = velký
bengo/bengoš/bink	- policajt - od: <i>beng</i> = čert; podíkhel se, kde tyčí bengo - podívej se, kde je policajt (<i>te díkhel</i> = dívat se)
bešelit	- sedět - od: <i>te bešel</i> = sedět
bijav	- soudní přelíčení - od: <i>bijav</i> = svatba
buzny	- ňadra - od: <i>buzňi</i> (maď. rom.) = koza
čeres	- nebe - od: <i>čeri</i> (olaš. rom) = nebe

čí	- nic - od: <i>či</i> (olaš. rom.) = záporová částice; <i>či žanel</i> = neví ¹⁾
čibálo	- soudce - od: <i>čhib</i> = jazyk, <i>čhibalo</i> = mluvčí, předseda, vajda
čikno	- sádlo - od: <i>čiken</i> = sádlo
činiben	- psaní - od: <i>te čhinel</i> (západosl. rom.) = psát
čóro, čóri, čórovačka, čórkařina, čóres; čórovat	- krádež; krást - od: <i>čori</i> = krádež; <i>te čorel</i> = krást
čokl	- pes - od: <i>džuklo</i> = pes
čurek/čůro	- nůž - od: <i>čhuri</i> = nůž
dab	- revolver - od: <i>dab</i> (arch.) = rána, <i>te del dab</i> = uhodit
damradábuje!	- proboha! ²⁾
darák	- strach - od: <i>dar</i> = strach
dand	- zub - od: <i>dand</i> = zub
dumuk	- pěst - od: <i>dumukh</i> = pěst
dykelit	- zírat, čumět - od: <i>te dikhel</i> = hledět, dívat se
dilina	- blázen, hlupák - od: <i>dilino</i> = hloupý, bláznivý
džanelit	- pochopit - od: <i>te džanel</i> - vědět, znát
džuvák	- všivák - od: <i>džuv</i> = veš
gáčo/gádžo	- sedlák - od: <i>gadžo</i> = nerom, sedlák
graj/groj/kraj	- kůň - od: <i>graj</i> = kůň
héra	- nohy - od: <i>cheroj</i> (západoslov. rom.) = noha
chajdžas?	- kam jdeš? - od: <i>kaj džas?</i> = kam jdeš?
cháluňk	- jídlo - od: <i>te chal</i> = jíst
chinder	- záchod - od: <i>te chinel</i> = kálet, srát
chudelit	- ukrást, čmajznout - od: <i>te chudel</i> = dostat
chumáčník	- kantýnský - od: <i>chumer</i> = těsto
jáček	- ohýnek - od: <i>jag</i> = oheň
járata	- vejce, varlata - od: <i>jandro</i> = vejce
kamikóry	- jakoby, naoko ³⁾
kandel	- smrad - od: <i>te khandel</i> = páchnout, smrdět
kandák	- zadek - od: <i>te khandel</i> = páchnout, smrdět
kanglík	- hřeben - od: <i>kanglí</i> = hřeben
kérař	- bytový zloděj - od: <i>kher</i> = dům, byt
kikina	- modřina ⁴⁾
kočák	- knoflík - od: <i>kočak</i> = knoflík

1) Autorka uvádí mylně do souvislosti s výrazem ze slov. rom. *čičal* - mlčel tichol, což je univerbalizované citoslovce složené s imperativu *čičl* - mlčl a příslovce *ča* - jen, které v konstrukci za imperativním tvarem vyjadřuje prosbu a před imperativním tvarem důraz: *čič čal* - prosím tě, buď zticha!; *ča čičl* - tak už buď zticha! Při univerbalizaci dochází obvykle k sáňdhi, tj. k fonetickým změnám: z *čič čal* vzniká *čičal*; (*tichol*, *mlčl*), z *dlkh čal* - *dlčhal* (*helel*) atd.

2) Není odvozeno od *demadoro* - praštěný, jak uvádí autorka, ale od vulgárního *da mra da bule* - jebu svou matku.

3) Autorka mylně odvozuje od *kham* - slunce a *korl* - slepá, vzniklo však spíše z *kamukorl/kamukerl* - předstíraně, naoko.

4) slovo vzniklo z maď. rom. *keko* - modrý (maď. *kék* = modrý).

5) Autorčina etymologie odvozuující toto slovo od *čaral* - lízat a *khan* - prd se mi zdá nepravděpodobná. Pravděpodobnější je buď *čorachano* - zloděj, nebo *šarkaňis* - drak.

láčo/lážo/lážo plážo	- dobrý, výborný - od: <i>lácho</i> = dobrý
leperovat	- pamatovat - od: <i>te leperel</i> = pamatovat si; vzpomínat
lil	- pas - od: <i>lil</i> = papír, list, dokument
lováky/lóvy/lóve	- peníze - od: <i>love</i> = peníze
lubňa	- prostitutka - od: <i>lubňi</i> = prostitutka
mamula	- svíčka - od: <i>momelí</i> = svíčka
márelit	- zbít - od: <i>te marel</i> = bít
máro/márstvo	- chleba - od: <i>maro</i> = chleba
mátora	- opilec - od: <i>mato</i> = opilý
mujorka	- polibek - od: <i>muj</i> = pusa
múla; mulasit	- mrtvý; zemřít - od: <i>mulo</i> = mrtvý
phandl; phandelit	- vězení; zavřít - od: <i>te phandel</i> = zavřít
pukavelno	- zrádce - od: <i>te phukavel</i> = žalovat, prozradit
raj	- soudce - od: <i>raj</i> = pán
raklíček	- muž, pán - od: <i>raklo</i> = neromský chlapec
rovelit	- plakat - od: <i>te rovel</i> = plakat
řuv	- vlk - od: <i>ruv</i> = vlk
sonajak	- zlato - od: <i>somnakaj</i> = zlato
sovelit/subelit	- spát - od: <i>te sovel</i> = spát
šarachán	- policajt ⁵⁾
šumín	- polévka - od: <i>zumin</i> = polévka
tatča	- lesbička - od: <i>tato</i> = teplý
umlada	- šibenice - od: <i>umbladí</i> = šibenice
vastík	- otec; ochránce - od: <i>vast</i> = ruka
vástě	- ruce - od: <i>vast</i> = ruka

Rozhodně bych doporučovala vydat fundovanou studii Jiřiny van Leeuwen-Tumovcové v českém překladu. Zejména její etymologická část je velkým přínosem a doplnila by jiné knížky o českém argotu, například nedávno vydaný *Šmír-buch jazyka českého* od Patrika Ouředníka.

RECENZE - ANOTACE

CIOABA Luminita Mihai

Kořen země

Neo Drom, Sibiu 1994. Překlad do němčiny: B. Ungar, překlad do angličtiny: M. Ivanescu, 126 stran

S touto útlou básnickou kolekcí vstupuje poprvé Luminita Mihai Cioaba, dcera krále rumunských Romů Cioaby, na literární pole. Je vedena nejen silnou motivací vtisknout zde svou nepřehlédnutelnou stopu, ale vedle niterné potřeby pocitového vyjádření je tu snaha o zmnožení původní romské literatury. Vynalézavě se vyjadřuje jak ve své mateřštině, tak v pohotově a perfektně zvládnuté rumunštině, která je ve sbírce použita spolu s překlady do němčiny a angličtiny. Zároveň s nezbytnými přírodními atributy, tak neodmyslitelnými od romského života, probleskují v její poezii i odvolání na velikány kulturních dějin, jenž jí usnadňují pojmenovat vlastní pocity. Viz následující ukázka dedikovaná Van Goghovi:

Van Gogh

Rozpomeň na mé vyprávění,
o malíři, co v pomatení
oči i se svým stojanem
zanechal ve hvozdě listnatém,
v lesích, kde pro samé toulání
zapomínal i na spaní.

Ta tajemná chvíle rozednění
s ním v sedle koně bílého,
bělejšího než světlo denní,

Luminita Mihai Cioaba

on unáší mne ke stráni
kdes, na konci světa širého,
to vymyká se chápání!

Vyzval mne prostě k bloumání,
po lukách plných kvítí,
po lesích s listím zeleným
s útržkem nebes na jazyku.

A ze stromu, pod nímž jsem
zastavila,
natrhal halouzek bezpočet,
drobná jablíčka je obalila,

on mi je do vlasů sám vplet.
Šeptem mne
o smích poprosil,
o stesků zapomnění,
o lehké srdce
a jasný zrak.

Jak mámivá je noc,
kdos hvězdy zářivé
po nebi porozházel,
dobrý večer, Poezie,
a ty, má lásko, vítej.
Malíř, co přišel
se svým stojanem,
je podzim sám.
Já bosky zůstávám,
jen já.

Přelumočila a poznámkou opatřila A.Žigová.

LUCASSEN Leo

En men noemde hen zigeuners. De geschiedenis van Kaldarachs, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland: 1750 - 1944

(A nazývali je cikány. Dějiny Kalderašů, Ursariů, Lovariů a Sintiů v Nizozemsku: 1750 - 1944.)

Amsterdam, Stichting beheer IISG/SDU 1990, 414 str.

Dílo je disertační prací mladého historika Leo Lucassena. Zahrnuje období, které bylo - s výjimkou druhé světové války - až doposud bílým místem v nizozemských dějinách Romů. Do roku 1965 zde existovala totiž pouze studie amatérského dějepisce J. Dirkse: „Geschiedkundige onderzoekingen aangaande het verblijf der Heidens of Egyptiers in de Noordelijke Nederlanden“ (Historická zkoumání o pobytu Cikánů neboli Egypťanů v severním Nizozemí) z roku 1850. V tomto díle

popisuje Dirks dějiny pronásledování a násilného vyhlazení *heidens* (= 1. pohan, 2. cikán) na základě přesvědčení, že si svůj osud zavinili sami. Na druhé straně však s paradoxním vřelým zájmem pozdního romantika je pro něj „pohan“ nepolepšitelný vznešený divoch, který má kočovnictví v krvi, a který je tudíž předurčen stát na nejnižší příčce spořádané usedlé společnosti.

Teprve v roce 1965 vychází disertace O. van Kappena „De geschiedenis der zigeuners in Nederland“ (Dějiny cikánů v Nizozemsku), která zahrnuje období 1420 - 1750. Van Kappen zakládá svou studii výhradně na neobyčejném bohatství soudních dokumentů a stejně jako Dirks vychází ze souvislosti mezi chováním a pronásledováním. Van Kappen se totiž hlásí k německé kriminologické škole, která zastává názor, že mísení ras vede k degeneraci, která je příčinou parazitního a kriminálního chování.

I Lucassen musel vycházet z pramenů pojednávajících o *heidens*. Základní materiál poskytly státní a obecní archivy, které autor doplnil informacemi z novin a jiných periodik. Jako interpretační model pro analýzu antigipsizmu zvolil Lucassen Van Arkelovu analýzu antisemitizmu, jejíž základními složkami jsou:

stigmatizace (proces, při kterém dominantní skupina vtiskuje negativní pečeť skupině minoritní), sociální distance (určující frekvenci a intenzitu sociální interakce mezi členy různých skupin) a terorizace (sociální kontrola dominantní skupiny vedoucí k nedobrovolné nebo oportunistické diskriminaci). Dva významné pojmy, kterých Lucassen ve své studii používá, jsou *stigma* (viz výše) a *etiketace* (intenzita a dosah stigmatu).

Období, které popisuje Van Kappen, končí 1750 „mrtvým tichem“: *Hei-*

dens uprchli nebo byli vyvražděni. Teprve kolem roku 1868 se pojem *heidens* znovu objevuje. Později ho nahradí z němčiny přejaté slovo cikán (*zigeuner*), nejprve v nejrůznějších zkomolených podobách, které v krátké době zcela vytlačí pojem *heiden*. Nový pojem (a stigma) *zigeuner* je nejprve spojován s Kalderaši, maďarskými koutláři, kteří jsou od roku 1868 v úředních dokumentech stále častěji zmiňováni.

Cikán byl v očích říšských úřadů cizinec závislý na chudinské péči, který s nestydatou opovážlivostí parazitoval na bezbranném vesnickém obyvatelstvu. Ministerstvo spravedlnosti by se nejraději těchto nežádoucích cizinců zbavilo, avšak pravomoc k vypovězení měla jen hlava obecní policie - *de politie* - většinou starosta, a na této úrovni se o tak silné averzi proti cikánům nedalo hovořit. Na rozdíl od lokálních úřadů byly říšské úřady, zvláště ministerstvo spravedlnosti a jeho prodloužená ruka, říšská vojenská policie - *de marechaussee* - silně ovlivněny prot cikánskou politikou sousedních zemí. Na obecní úrovni však toto stigma nefungovalo a restriktivní politika ministerstva zde nenacházela odezvu. Většina starostů i nadále vydávala potřebná povolení a neostýchala se svůj postoj obhajovat.

Současně s Kalderaši se v Nizozemsku objevují i bosenští medvědáři - Ursari, které však říšské úřady zpočátku jako cikány neetiketují. Na rozdíl od Kalderašů putují medvědáři individuálně, nebo nanejvýš v rodinném svazku, nevystavují na odiv materiální blahobyť a spí pod širým nebem, u sedláků nebo v hostincích. V této době ještě takovéto rozdíly postačují k tomu, aby člověk nebyl hned determinován jako cikán.

Lucassen dokazuje na řadě příkladů, že cikány nečiní závislými na

chudinské péči snižování poptávky po jejich službách, nýbrž neustálé šikanování a dohled policie, která se dychtivě chápe každé záminky k jejich vyhoštění.

Na začátku tohoto století se v dokumentech objevuje další kategorie - Lovari, cizí koňští handlíři. I k nim je postoj říšských a lokálních úřadů velmi odlišný. Byl-li obraz cikánů v období mezi 1860 - 1900 poměrně variabilní, po roce 1907 je již výhradně negativní. V tomto roce vychází objemný cestopis Abrahama Kuypera „Om de oude wereldzee“ (Kolem starého oceánu), který obsahuje - kromě vyložené anti-semitské - i ostře antigipsistickou kapitolu. V této knize se v Nizozemsku poprvé připisují cikánům všechny jejich údajné negativní vlastnosti. Tón je tím sice udán, avšak cikánské stigma nemá ještě tak široký dosah, aby se vztahovalo i na obchodníky s koňmi.

Ve snaze zamezit přílivu nových kočovníků do země podnikne ministr spravedlnosti pokus zavřít hranice. Poté ministerstvo zahraničí vydává tajný oběžník, v němž se starostům pohraničních obcí klade na srdce, aby v žádném případě nevydávali cestovní a pobytové pasy cikánům ani tzv. cikánům. Avšak ani tentokrát nenacházejí tato opatření u starostů potřebnou odezvu. Ti vydávají doklady i nadále. Na venkově je totiž po službách koňských handlířů velká poptávka. Rozdíl mezi praxí lokálních úřadů a shora udaným cikánským stigmatem se stále zvětšuje. Stigma zahrnuje dvojí aspekt: 1. *nežádoucí cizinec*, jako důsledek uprchlíků za 1. světové války, 2. *kočovní způsob života*, jako důsledek říšské politiky vůči všem obyvatelům obytných vozů. Jedná se však o velmi málo účinnou politiku, protože představy instancí politiku určujících a politiku vykonávajících jsou příliš rozdílné.

Charakteristickými rysy této politiky byla nahodilost s velmi rozdílnými výsledky. Ministerstvo spravedlnosti a jeho nástroj, vojenská policie, stále operuje nezákonným chováním a parazitizmem cikánů na venkově, obecní policie však tento obraz často koriguje. Jsou známy případy, kdy říšská vojenská policie po dva roky sužuje a provokuje určitou skupinu, než ji může konečně vyhostit.

Po roce 1928 dochází ke změně politiky. Podnětem k ní je zjištění, že skupiny koňských handlířů, které chce stát vyhostit, mají většinou nizozemskou státní příslušnost a již desítky let se zdržují v Nizozemsku legálně. Pro úřady je vyhlídka na kategorii „nizozemských cikánů“, tj. cikánů, které již nelze vyhostit, nepřipustná. Následuje oběžník, v němž se stanoví, že starostové, kteří poskytují dokumenty cikánům, mají být potrestáni tím, že jejich obec bude určena jako místo pobytu těchto cikánů. Od tohoto roku se rovněž poprvé začínají systematicky shromažďovat osobní údaje o cikánech, čímž je položen základ k jejich registraci. Kočování se stává od té doby charakteristikou potencionálního zločince.

Zatímco tedy do roku 1928 byl cikán nežádoucím cizincem, od tohoto roku je již potencionálním zločincem. V důsledku toho pod toto stigma začínají spadat i osoby, které byly považovány za „zahraniční obyvatele vozů“ - Sintiové. Ti žili v Nizozemsku nejméně od roku 1850, aniž jim bylo stigma cikánství přiřknuto. Živili se totiž jako hudebníci a artisté a - stejně jako medvědáři - nocovali v tradičních nizozemských hostincích. Teprve poté, co začali užívat nové technické vymože-

nosti - obytného vozu, začali být stigmatizováni i oni.

Lucassen chce svou stigmatizační perspektivou ukázat, že tvoření skupin a menšin je spíše důsledkem stigmatizace, než jejich sebedefinování. Ze 194 let, které ve svém díle zachycuje (1750 až 1944), se během prvních 100 let nedá o nějaké politice vůbec hovořit. V následujících 60 letech se stigma již objevuje a rozrůstá, praktikuje je však především vyšší byrokracie (ministerstvo spravedlnosti a říšská vojenská policie). Při této neúčinné politice chybí nutný společenský tlak. V případě Sintioů (stejně tak jako v případě „obyvatel obytných vozů“) měl pravděpodobně větší vliv na vytvoření skupiny zákon o obytných vozech než cikánské stigma. To na ně bylo nalepeno až v roce 1928.

Lucassen si klade otázku, proč není stigmatizován maďarský smyčcový orchestr, který se na plakátech označuje za cikánský. Recenzent knihy P. Ōfner dochází k názoru, že stigma tu je, ale nemusí být pouze negativní. Demonstrativní označení na plakátech tedy může vytvářet příznivou situaci - „sluneční stranu stigmatu“.

Lucassenova kniha přináší velké množství nových a neobyčejně podrobně dokumentovaných informací a jmen. Pro řadu rodin však bude možná zadostiučinění, že je konečně učiněno po právu jejich dějinám v Nizozemsku, anulováno zděšením, že jsou již tak dlouho a tak detailně dokumentováni v archivech.

*Zkrácený text recenze Paula Ōfnera
(O drom, roč.5, č.4, prosinec 1990, str. 25-26),
přeloženo se souhlasem autora.*

DRENKO Jozef

Rómská primáška Panna Cinková

*in Neznámi Rómovia Bratislava 1992,
str. 117-125*

Jen málo údajů o životě slavné romské primášky Panny Cinkové je přesných. Podle záznamu v matrice zemřela v roce 1772 pravděpodobně ve věku 61 let. Byla vdaná za basistu Dányiho (Daniho) a měli spolu údajně pět dětí. Žila v obci Gemer a v Rožňavě. Oč méně faktů se dochovalo z jejího života, o to více pověstí a legend koluje o jejím umění, o její kráse a o spojení s kuruci - Rákocziho povstalcí proti habsburskému útlaku. Její postavou a hudbou se inspirovalo mnoho maďarských i slovenských autorů (Mór Jókai, Endre Dózsa, Ján Bárta, Béla Balázs atd.). Drenkova stať, opírající se o velké množství archivních pramenů, umožňuje čtenářům posoudit, kde asi končí skutečnost a kde začíná legenda o Panně Cinkové, jedné z nejslavnějších postav romské historie.

MH

BANYÁK Jozef

Panna Cinková

*Filmový scénář napsaný v Bratislavě
v únoru 1993*

Scenář Jozefa Banyáka patří k nejnovějším legendám o romské houslistce. Mladý televizní režisér J. Banyák, sám Rom (bratr žurnalistky Agnesy Horváthové), se dlouho chystal ztvárnit dílo s romskou tematikou. Vybrat si jako hlavní postavu slavnou primášku se zdá být jednoduché. Nemá-li ovšem film upadnout do laciného romantizmu, pak Panna Cinková jednoduché téma není. Nevíme, jak bude dít

lo vypadat, až jej autor převede na filmové plátno, avšak hlavní myšlenka scénáře dává naději, že i konečné filmové ztvárnění by mohlo být novátorské.

Na vztahu Panny a jejího nápadníka Daniho (který se skutečně stal jejím mužem; ve filmu však Panna teprve v poslední větě se sňatkem souhlasí) řeší autor postavení romské ženy. Ženy, která nechce být na světě, aniž by věděla proč, zemřít, aniž by věděla proč, rodit jedno dítě za druhým jen proto, že je to dáno osudem, a proto, že to dělá každá žena. Panna Cinková hledá smysl lidského života a to, že byla obdařena tak skvělým talentem, je jí v hledání oporou. Kromě této hlavní myšlenky vystupuje neustále na povrch další motiv, možná ne tak explicitně vyjádřený: Je to situace Roma, který se dostává do „gádžovského“ prostředí - tedy mimo prostředí romské osady. Pannu posílá totiž aristokrat Lányi na studia do rožňavské hudební školy a jejímu otci, vynikajícímu primášovi, který hrál na dvoře Rákocziho, umožňuje usídlit se mimo osadu ve městě. Když se mají stěhovat, říká mu vajda osady: „*My všetci sme jedna rodina. Chceš žiť ako biely, ale svoju čiernu kožu neskryješ. Mysli na svoje deti, ktoré sa nebudú mať s kým hrať, lebo gádžovia ich odoženú*“. Primáš Cinka odpovídá: „*Roky som drel, aby moje deti žili lepšie ako ja. Konečne môžem žiť ako človek a to mám podľa teba odmietnuť?*“ Vajda: „*Zle je tomu, kto je chudobný, horšie je však tomu, kto je sám*.“ Panna sice žije ve městě, ale znovu a znovu se vrací do cikánské osady za svou přítelkyní Jolkou, za Phuri daj, za družností, veselím, za tím chým pocitem vzájemné romské soukromosti.

Scenář je jen prvním krokem k tomu, aby vzniklo filmové dílo, avšak kro-

kem nesmírně důležitým. Doufejme, že konečné zpracování splní to, co scenář slibuje.

MH

Gyuri Cséplő

režie: Pál Schiffer; scénář: István Kemény a Pál Schiffer; kamera: Tamás Andor; hudba: výběr z nahrávek romské lidové hudby Rudolfa Víga; hlavní role: Gyuri Cséplő.

Metráž: 96 minut, 16/35 mm; produkce: Hunnia Studio a Béla Balázs Studio, Budapest, 1978.

Film sleduje krok za krokem úsilí mladého, velice bystrého a ctižádostivého Roma, jak se chce vymanit z prostředí romské osady, vytrhnout se z bídy a přezírání. Odjede z rodné chatrče do Budapešti, najde si práci, ubytování ve svobodárně i nové přátele. Nakonec jsou však stesk a touha po rodině a domově silnější. Gyuri se vrací domů, ale už ani tam nemá stání... Kruh se uzavírá, Gyuri Cséplő nedlouho po uvedení filmu do kin umírá na akutní TBC. Režisér filmu Pál Schiffer se narodil v roce 1939 v Budapešti. Jeho filmografie čítá více než dvacet snímků krátkých, středometrážních i celovečerních. Schiffer je dokumentarista, jehož hlavním zájmem jsou osudy lidí, kteří se z nejrůznějších příčin ocitli na periférii společnosti. „S lidmi, jejichž údělem je trpně snášet dějiny, musíme být solidární bez jakékoliv ideologie“ - říká o nich.

Na jaře roku 1974 se Pál Schiffer vydává společně se scénáristou a sociologem Istvánem Keménym, důvěrně obeznámeným s prostředím romských osad, na cestu po romských osadách hledat Roma, kterého by mohli obsadit do hlavní role chystaného dokumentárního filmu. Procházejí pětatřicet romských osad, a teprve v poslední se jim

daří nalézt toho, koho hledali: mladého inteligentního Roma, uvědomujícího si propast, která dělí jeho lid od ostatní společnosti. Roma s touhou překročit tento osudový stín a vymanit se z bludného kruhu předsudků a neporozumění.

V Gyuriho osadě na jihozápadě Maďarska strávili Schiffer s Keménym tři měsíce. K vlastnímu natáčení přikročili teprve po dvou letech. Během této doby byly ve spolupráci se sociology vytypovány pravděpodobné trasy Romů z osad při jejich cestách za prací a zároveň pracovní příležitosti přicházející pro ně v Budapešti v úvahu.

Film se vymyká zavedeným žánrům. Je to situační dokument blížící se svou výslednou podobou filmu hranému. Pál Schiffer se záměrně vzdává logické argumentace ve prospěch emocionálního působení. Jak sám řekl: „Rasové předsudky nelze porazit logikou. K pochopení 'romského světa' je třeba vcítění, spoluúčasti.“

Ve filmu se prolínají dvě témata: portrét Gyuriho osobnosti s obrazem tradiční romské pospolitosti. Film je tedy tématický, jako ostatně každý dokument, liší se však snahou o narativní, epický přístup. Jeho osou je příběh. Schiffer se záměrně vzdává popisu. Na rozdíl od dokumentů založených na principu tzv. „mluvících hlav“, což jsou nesituační výpovědi bez děje, které se od hraného filmu odlišují pouze metodou, vychází Schiffer důsledně ze situací. Klíčové situace filmu byly vzaty ze života. Při vlastním natáčení byly už pouze vyprovokovány. Tím se autorům filmu podařilo dosáhnout spontaneity, které nelze docílit s herci-profesionály, neboť v situacích, kdy se problém stane důležitějším než přítomnost kamery, se lidé chovají přirozeně a přestávají kameru vnímat. Tím se do značné míry ruší tzv. „Heisenbergův efekt“, tedy to, že v přítomnosti kamery se „věci“ ne-

odehrávají ve své neporušenosti, panenskosti.

„Úplně vyloučit však tento jev nelze, musíme se s ním poctivě vyrovnat, přistoupit na něj a vměšování kamery nezastírat,“ říká Schiffer a uvádí konkrétní příklad z natáčení filmu: Gyuri hledá zaměstnání v kaučukárně. Byla to jeho iniciativa. Štáb o tom věděl už týden předem, továrnu navštívil a zjistil, jak probíhá příjem zaměstnanců. Podmínkou přijetí byla gramotnost, ačkoliv se jednalo o manuální práci. V přijímací kanceláři natáčeli už od rána. Řekli, že točí film o problematice pracovních příležitostí. O svém romském protagonistovi se nezmínili, protože chtěli, aby se přijímací pohovor odehrál naprosto přirozeně. S Gyurim byli domluveni, že přijde ve dvanáct hodin, ale záměrně jej neinformovali o skutečnosti, že podmínkou přijetí je znalost čtení a psaní. Protože Romové se na cesty nevydávají nikdy sami, přijel Gyuri se dvěma mládenci z osady. Jeden z nich byl jeho bratr. Filmaři věděli, že pouze Gyuri může být přijat, protože on jediný umí číst a psát, a znali ho už natolik dobře, že věděli dopředu, jak se zachová. A skutečně: Když se Gyuri dověděl, že mohou přijmout pouze jeho, nezaváhal ani okamžik a nabídku odmítnul. Podle slov režiséra Schiffera - intelektuál by se zachoval zřejmě stejně, ale až po úvaze, že by to vůči těm dvěma nebylo fér, že se to nemá. Gyuriho tato možnost ani nenapadla, odmítnul okamžitě.

Teprve po několika marných pokusech, když to už druzí dva vzdali, se Gyuri uchytil v cihelně. Začátek byl krušný. Sám, bez rodiny a přátel na ubytovně v dvoumilionovém městě..., ale postupně přivyká, navazuje nové známosti a nachází si přátele i mezi budapeštskými Romy. Nakonec se však vrací zpátky mezi své.

Dnes, kdy jsou Romové v Maďarsku v nesrovnatelně horším postavení než v době natáčení tohoto filmu, by se tento „idylický příběh“ už nemohl opakovat.

ZA

SUK Jaroslav

**Několik slangových slovníků.
Současný český kriminální
slang. Slang chartistů.
Slang profesionálních řidičů.
Slang teplárenských
zaměstnanců.
Vojenský slang.**

Praha, Inverze 1993, 138 str.

Publikace, jejíž některé části byly vydány již dříve, je pro romštináře zajímavá především upozorněním, že „současný český kriminální slang“ a „světský argot“ je ovlivněn romštinou.

Kriminálním slangem rozumějí autoři „tu část českého jazyka, která slouží k dorozumívání většiny vězňů a lidí dostávajících se do konfliktu se zákonem“.

Definice světského argotu: „Světský argot neboli světština je mluvou lidí jezdících s kolotoči, cirkusy, dnes s lunaparky, houpačkami, střelnicemi, vedoucích potulný život a živících se po cestách brusířstvím, spravováním deštníků, drátováním, letováním a jinými podobnými pracemi“.

Autoři přitom zkoumají kriminální slang poslední doby (zhruba léta 1969 - 1979), pokoušejí se však mimo jiné načrtnout i historickou periodizaci od 11. a 12. století do 80. let 20. století.

Pro romštináře relevantní údaje jsou především v části „Současný český kriminální slang a světský argot“. V části „Vznik a tvorba výrazů“ upozorňují na snahu kriminálního slangu na-

podobit v některých výrazech romštinu (*čavargoš, gergeš, bokos, hantýres* aj.). I když to autoři neuvádějí, bylo by možno vidět vliv romštiny i v tendenci k analytickému tvoření nových „pomocných“ sloves: *nahodit suvel* (spát), *nahodit hantes* (mluvit). Při periodizaci vývoje kriminálního slangu citují Puchmajerovo dílo „Romani Čib, das heißt die Zigeuner Sprache und die Hantýrka oder die tschechische Diebessprache als Anhang dazu“ a upozorňují na větší podíl romských slov v kriminálním slangu dnes oproti minulosti. Zajímavá je, myslím, kapitola o světském argotu, a to nejen upozorněním na soužití a podobnost „světských“ s Romy, a tudíž ovlivnění světštiny romštinou, ale i upozorněním na osudy Romů v důsledku zákona č. 74/58 Sb. ze dne 17.10. 1958 o trvalém usídlení kočujících osob a následného soupisu kočovných a polokočovných osob provedeného ve dnech 3. až 6.2.1959.

Slovník kriminálního slangu zahrnuje asi 890 výrazů. U většiny autoři uvádějí význam, jazykový nebo věcný kontext, případně etymologii. Asi 120 výrazů nějak souvisí s Romy: buď jsou to slova Romy označující (*romák, gergeš, urugvajec, hadice*), nebo slova přímo romská (*dand* - zub), z romštiny vycházející etymologicky (*chyndit* - srát) nebo romštinu napodobující foneticky či gramaticky (*hanykuješ hantýres* - mluvíš hantýrkou). Romština se občas promítá i do frazeologizmů a ustálených rčení a ve slovníku světštiny mimo kriminální slang je z 60 lexikálních jednotek většina slov romských.

Romská etymologie slov je takřka vždy správně určena, i když není u všech slov rozpoznána (*dab* - pistole v slovníku světštiny - od rom. *dab* m. - rána).

VALAŠŤAN B.

Cigánské spevy a tance

Štátne hudobné vydavateľstvo,
Praha - Bratislava, 1963, 71 str.

Folklorista Bohuslav Valaštan se při svých sběrech slovenských lidových písní nemohl nesetkat s romským písňovým folklorem. Zaujala ho jak melodika a specifický přednes, tak texty, které si nechal překládat od romských interpretů. Začal romské písně zapisovat tehdy ještě bez pomoci magnetofonu. První Valaštanovy záznamy pocházejí z Velké Idy z roku 1952. V letech 1957-9 pokračoval ve sběru romského folkloru zejména v Klenovci a v Bratislavě, ojediněle zapisoval písně i v Čachticích, ve Spišských Tomášovcích, v Podunajských Biskupicích, v Lučenci, v Levicích a jinde. Do sborníku **Cigánske spevy a tance**, který je první samostatnou sbírkou romského písňového folkloru u nás, zahrnul Valaštan 92 písní z výše uvedených lokalit.

Sbírka je určena laickému zájemci a je zpracována tak, aby si písničky mohl kdokoli zazpívat jak v romském originále, tak v slovenském veršovaném překladu. Stručný úvod, ač populárně formulovaný, svědčí o autorově folkloristické zasvěcenosti. Třebaže není romista, pozoruje „zvnějšku“ řadu specifíků, kterými se romské písně vyznačují. Je si vědom toho, že Romové *olašští* jsou jiná subetnická skupina než Romové *slovenští* a *maďarští* a že i jejich folklor je specifický. Třebaže to autor ví, v několika případech se mu nepodařilo zařadit píseň do správné kategorie (např. píseň **Kana man lidžanas** na str. 12 nemůže být olašská - neodpovídá tomu ani její melodika, ani text v slovenském romském dialektu).

Autor v souladu s folkloristickou praxí písně paspartuje: uvádí lokalitu, rok záznamu, jméno a věk interpreta.

RP

Paspartizační údaje jsou neúplné u olašských písní: chybí zde identifikace interpretů.

Valaštan dělí písně do pěti kategorií: 1. epické a žalostné, 2. nové, 3. milostné, 4. rozmarné a zábavné, 5. taneční. Je to dělení „zvnějšku“, jemuž dělení ze strany samotných Romů odpovídá jen částečně. Olašští Romové rozlišují dvě kategorie: **loke d'ilja** (pomalé, táhlé písně) a **khelimaske d'ilja** (taneční písně). Romové slovenští odlišují **neve/moderna gila** (nové, moderní písně) od **phurikane gila** (starodávných písní). V rámci **phurikane gila** rozlišují pak opět několik kategorií podle různých kritérií: **halgato** (táhlé písně k poslechu) a **čardaša** (taneční písně). Podle obsahu se pak hovoří o **žalosna** nebo **čorikane gila** (žalostné písně o bídě), **hareštanska gila** (písně o vězení), **kamadune gila** (milostné písně), **gila pal e daj** (písně o matce) atd.

Sběratel velice pravděpodobně neovládal romštinu: je to patrné z nesprávného dělení slov, z nesprávně odposlechnutého textu, z chyb v gramatických tvarech apod. Pro názornost uvedeme první píseň v autorově přepisu a v přepisu standardizovaném (podle pravidel vypracovaných Jazykovědnou komisí Svazu Cikánů-Romů v roce 1970).

Ej, ťažký život mám (str. 9)

Márel o dél, márel,	Marel o Del, marel,
kas kamel te máren.	kas kamel te maren.
Teman o dél márel,	The man o Del marel,
nadžanava soske.	na džanav, vaš soske.

Odchytky v prvních dvou řádcích jsou pouze pravopisné a nemění význam textu. V druhých dvou řádcích je porozumění textu nesprávným zápisem ohroženo: **teman** (3. řádek) nic neznamená; **the man** = mne také,

i mě; **nadžanava soske** (4. řádek) = nebudu vědět, čemu; **na džanav vaš soske** = nevím, proč. Doslovný překlad této velice staré písně je:

Trestá bůh, trestá,
koho chce potrestat.
I mne bůh trestá,
nevím, proč.

Autorův překlad je parafráze, kterou zdůvodňuje v předmluvě: i slovenská verze má být vhodná k tomu, aby si ji zájemce zazpíval.

Ej, ťažký život mám,
žial' ma trápi, duší.
Nadarmo sa súžim,
Cigán trpieť musí.

Nechceme se k posunu slovenské parafráze vyjadřovat, chceme jen ukázat, jak se asi liší verze romské a slovenské.

Přes veškeré nepřesnosti ve sborníku **Cigánske spevy a tance**, které vyplývají z toho, že Valaštan nebyl romista, neuměl romsky, nezabýval se romským folklorem jako etnomuzikolog, nýbrž jej pouze zapsal, je jeho sbírka nesmírně cenná. Téměř stovka písní, která je v ní uchována, je úctyhodný počet. Jsou zachyceny vesměs písně tradiční v době před třiceti čtyřiceti lety, kdy romský folklor nebyl ještě vystaven nájezdům diskodecibelů. Nepřesnosti a nedopatření nejsou natolik zkreslující, aby romista nepoznal autentický základ.

Valaštanův sborník je zároveň VÝZVOU pro etnomuzikology - romisty: Nestálo by zato jít po jeho stopách a zjistit, jak se po třiceti letech změnil romský folklor tam, kde jej Valaštan zachycoval? Žijí ještě jeho zpěváci a interpreti jeho starodávných romských písní? Předali svůj repertoár dál? Zpí-

vají své písně dosud a ve stejné verzi? Co zůstalo? Co se změnilo? Domnívám se, že podobná práce by mohla přinést nesmírně zajímavou výpověď o cestách jednoho z písňových folklorů, který je - a to je v naší kulturní oblasti výjimečný! - stále živý a tvůrčí, o folkloru romském.

MH

GILSENBACH Reimar

Weltchronik der Zigeuner, Teil 1: Von den Anfängen bis 1599

(Světová kronika Cikánů, díl 1: Od začátků do 1599)

Frankfurt/M., Berlin, Bern, New York, Paris, Wien, Peter Lang 1994. 319 str.

Dílo, rozvržené do čtyř svazků, přináší asi 2500 textů k datovatelným událostem z dějin této etnické skupiny. Ke každému textu jsou uvedeny pra-

meny a raná sekundární literatura. V úvahu jsou vzaty všechny země, ve kterých se vyskytují Romové a jim příbuzné skupiny. Každý svazek obsahuje rozsáhlý rejstřík. Dílo informuje o všech podstatných písemně zachovaných historických údajích o původu, jazyku, způsobu života, činnostech, náboženství, sociálním postavení a dalších skutečnostech. Zahrnuje též obraz Cikána v příslušné společnosti, v umění a literatuře, poměr církví k nim, jejich pronásledování, jakož i jejich kulturní, sociální a politické sebepochopení. První díl podchycuje 600 událostí: prameny z antiky, z Indie a Přední Asie (8.-10. století), svědectví z Byzance, jakož i příchod Sintiů a Romů do západní Evropy kolem roku 1417.

RP

OMLUVA REDAKCE

Omlouváme se Janu M. Kamenickému, autoru fotografií ke článku "Miniportrét řezbáře Ernesta Danča", uveřejněnému ve 2. čísle Romano Džaniben, že jsme omylem neuvedli jeho jméno.

OHLASY

V prvním čísle Romano Džaniben jsme uveřejnili svědectví pana Ľudevíta Gábora o koncentračním táboře, který nazýval NIČINA. Podle jeho slov se tábor, v němž byl sám vězněn, nacházel nedaleko Zakopaného. Protože jsme jméno takového tábora nikde nenašli, vyzvali jsme čtenáře, aby nám pomohli místo identifikovat. Odpověď přišla z Polska od ředitele Okresního muzea v Tarnově, pana Adama Bartosze, a profesora Ctibora Nečase z filozofické fakulty Masarykovy univerzity

v Brně. Oba se nezávisle na sobě domnívají, že jde o tábor v Čierném Dunajci.

Adam Bartosz vyslovil domněnku, že NIČINA je přezdívka odvozená od slova *ničit*. Víme například, že mnozí Romové odvedení do tábora necených prací v Hanušovcích (okr. Poprad) oficiální název tábora vůbec neznali a nazývali jej PETIČIS podle kopce, na němž byl umístěn. Podobně tomu tedy mohlo být i se jménem tábora v Čierném Dunajci.

MUZEUM ROMSKÉ KULTURY

Nabídka publikační činnosti

Dovolujeme si Vám nabídnout seznam publikací, které jsou k dispozici v Muzeu romské kultury v Brně:

1. Bulletin

Muzea romské kultury .1 ... 10 Kč

(z obsahu: o starém romském kovářství, ke způsobu bydlení Romů v Českých zemích a na Slovensku, ukázky sběrů romského písňového folkloru...)

2. Bulletin

Muzea romské kultury .2 ... 10 Kč

(z obsahu: o starých romských řemeslech, k současným změnám způsobu života a kultury Romů, o moravských Romech, ukázky sběru romského slovesného folkloru, informace o nové romistické literatuře...)

Bulletiny mají résumé v romštině, angličtině a němčině.

3. Ctibor Nečas:

Aušvicate hi kher báro. Čeští vězňové cikánského tábora v Osvětimi II.- Brzezince 45 Kč

Vzpomínková vyprávění bývalých romských vězňů koncentračního tábora a historická studie autora uvádí seznamy českých a moravských Romů, kteří se většinou nevrátili z koncentračních táborů.

4. Dušan Holý - Ctibor Nečas:

Žalující píseň 50 Kč

Východiskem práce se stala píseň „Aušvicate hi kher báro“, zapsaná od Rů-

ženy Danielové, vězenkyně koncentračního tábora. Autoři zde shromáždili vzpomínkově vyprávění a další písně, vztahující se k osudům Romů v koncentračních táborech. Kniha zajímavá svým přístupem k látce nejen pro historiky, folkloristy a hudební vědce.

5. Terka Fabiánová:

Jak jsem chodila do školy 5 Kč

Půvabné vyprávění romské spisovatelky o školních začátcích a vyrovnávání se romského děvčátka s nároky školy a přístupem okolí k němu. Možno použít jako doplňkovou četbu na I. stupni základní školy.

6. Marie Voříšková:

Zpívající housle 80 Kč

Výpravná kniha romských pohádek odrážejících dávnou historii, bohatou kulturu a moudrost národa. Barevné ilustrace akademické malířky Míly Doležalové.

7. Eva Davidová - Jan Žižka:

Romane gil'a 55 Kč

Sbírka původního romského písňového folkloru z Čech, Moravy a Slovenska.

Uvedené publikace si můžete objednat na adrese:
Muzeum romské kultury, Václavská 6, 603 00 Brno,
tel. 43321239, linka 335, 337

ROMANO DŽANIBEN 3/1994

Časopis romistických studií. Vydává Nadace Romano džaniben
Žitná 30, 120 00 Praha 2, tel.- fax. 24 23 23 04, ISSN 1210-8545

Šéfredaktorka: Milena Hübschmannová
Výkonná redaktorka: Hana Šebková
Redakční rada: Zbyněk Andrš, Alžběta Janíčková, Ruben Pellar,
Peter Wagner, Anna Žigová, Edita Žlnayová
Autor obálky: Jan Andersson

Sazba, osvit, tisk: QT s.r.o., Na výsledku II/8, 140 00 Praha 4, tel.:02/643 07 66
Vychází čtyřikrát ročně v nákladu 1000 kusů. Cena jednotlivého čísla 35 Kč,
v rámci předplatného 30 Kč. Objednávky zasílejte na adresu Nadace.
Nevyžádané rukopisy a fotografie se nevracejí. Obsah zveřejněných
polemických článků nemusí být totožný se stanoviskem redakce. Příspěvky na
časopis jsou vítány. Č.b.ú. 724352-028/0800. Podávání novinových zásilek
povoleno Ředitelstvím pošt Praha č.j.NP 1360/1994 ze dne 24.6.1994.

VYCHÁZÍ ZA PODPORY NADACE „ROS“